

S

CIENCE FOR
MODERN MAN

WISSENSCHAFT FÜR DEN
MODERNEN MENSCHEN

MONOGRAPH
BOOK 4 PART 3

'2021

Troyan P.S., Troyan S.S.

WISSENSCHAFT FÜR DEN MODERNEN MENSCHEN
RAUM DES KOLONIALISMUS: DEUTSCHE KOLONIALPROPAGANDA (1841–1884)
SCIENCE FOR MODERN MAN
THE SPACE OF COLONIALISM: GERMAN COLONIAL PROPAGANDA (1841–1884)

Monographic series «European Science»
Book 4. Part 3.

In internationalen wissenschaftlich-geometrischen Datenbanken enthalten
Included in International scientometric databases

MONOGRAPHIE
MONOGRAPH

ISSN 2709-2313
Monographic series «European Science»

Authors:

Troyan P.S., Troyan S.S.

Reviewers:

Dyatlov Volodymyr Oleksandrovich, Doctor of Historical Sciences, Professor -
Chernigiv National Pedagogical University named after Taras
Shevchenko;

Fisanov Volodymyr Petrovich, Doctor of Historical Sciences, Professor -
Chernivtsi National University named after Yuriy Fedkovich.

Recommended for publication by the Academic Council
Faculty of International Relations, National Aviation University
(*Protocol № 7 of February 26, 2021*)

Wissenschaft für den modernen Menschen: Raum des Kolonialismus:
Deutsche Kolonialpropaganda (1841–1884). Monografische Reihe
«Europäische Wissenschaft». Buch 4. Teil 3. 2021.

Science for modern man: the space of colonialism: german colonial
propaganda (1841–1884). Monographic series «European Science».
Book 4. Part 3. 2021.

ISBN 978-3-949059-11-7

DOI: 10.30890/2709-2313.2021-04-03

Published by:

ScientificWorld-NetAkhatAV

Lußstr. 13

76227 Karlsruhe, Germany

in conjunction with Institute «SE&E»

e-mail: orgcom@sworld.education

site: www.sworld.education

Copyright © Authors, 2021

Copyright © Drawing up & Design. ScientificWorld-NetAkhatAV, 2021

ÜBER DIE AUTOREN / ABOUT THE AUTHORS

1. *Troyan Pavlo Serhiyovych*, TOV "Star Syndicat Ukraine", Ukraine, candidate of historical sciences
2. *Troyan Serhiy Stanislavovych*, National Aviation University, Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor

Inhalt / Content

EINFÜHRUNG / INTRODUCTION

ВСТУП.....	5
------------	---

KAPITEL 1 / CHAPTER 1

SOURCES AND HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ.....	9
1.1. Source base.....	9
1.2. Scientific study of the problem	19
References	33

KAPITEL 2 / CHAPTER 2

COLONIAL ISSUES IN THE GERMAN SCIENTIFIC SPACE (1841-1870)

КОЛОНІАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМАТИКА У НІМЕЦЬКОМУ НАУКОВОМУ ПРОСТОРИ (1841–1870)	63
2.1. Colonial issues in the foreign policy space concept of the German economist F.Liszt	63
2.2. The colonial concept of the German economist W.Rocher	73
2.3. Colonial issues in the space of ideas and concepts German historians and orientalists	79
References	87

KAPITEL 3 / CHAPTER 3

COLONIAL POLICY IN THE SPACE OF COLONIAL PROPAGANDA IN GERMANY (1871–1884)

КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА У ПРОСТОРИ КОЛОНІАЛЬНОЇ ПРОПАГАНДИ В НІМЕЧЧИНІ (1871–1884)	91
3.1. Colonial ideas and concepts of the period of active German colonial propaganda	91
3.2. The book of the German missionary F.Fabry "Do Germany need colonies?": influence on the rise of colonial propaganda	106
3.3. Colonial ideas and propaganda of representatives German political elite.....	115
References	126

SCHLUSSFOLGERUNGEN / CONCLUSIONS

ВИСНОВКИ	130
----------------	-----

EINFÜHRUNG / INTRODUCTION

Вступ

Простір як форма буття і місце існування та співіснування певних об'єктів чи мислительних конструкцій завжди пов'язаний з реаліями відповідного часу. В цьому сенсі XIX століття ознаменувалося важливими, доленосними подіями в історії Німеччини. Саме в той час склалася єдина індустріально розвинена держава, яка надалі кардинальним чином вплинула на розвиток не тільки Європи, але й практично всього світу. Вихід Німецької імперії на передові позиції був також зумовлений її вступом на шлях офіційної колоніальної політики. Колоніальне питання як широкий комплекс проблем, пов'язаних із обґрунтуванням доцільності, необхідності й перспектив здійснення німецької заокеанської політики, тим самим перемістилося із теоретичної площини у сферу реальної практичної діяльності не лише окремих «колоніальних ентузіастів» і товариств, а й держави. *Актуальність його дослідження* зумовлена, на наш погляд, кількома обставинами.

По-перше, колоніалізм як складне і багатогранне явище в просторі історичного розвитку продовжує привертати пильну увагу науковців різних країн, які представляють численні напрямки й школи. Нові підходи цікаві тим, що дозволяють поглянути на історію колоніалізму через призму «культурно-історичного аналізу», визначення й обґрунтування його цивілізаційної місії в розвитку багатьох країн і народів.

По-друге, історія колоніалізму тісно поєднана та переплетена з епохою імперіалізму і пронизана їх взаємовпливами. Звідси, відхід від заідеологізованих й однобічних підходів до розуміння і навіть перегляд теорії імперіалізму в системному ключі дозволяє вийти на нові оцінки колоніалізму й особливостей постановки та еволюції колоніального питання в окремих європейських державах.

По-третє, Німеччина, яка пізніше провідних держав світу стала на шлях колоніальної політики, дуже швидко досягла на цьому поприщі помітних успіхів і склала гідну конкуренцію тогочасним колоніальним імперіям. Тому

важливо звернутися до аналізу глибинних засад у постановці колоніальної проблематики в Німеччині впродовж кількох десятиліть, які передували першим колоніальним загарбанням в середині 1880-х рр.

По-четверте, надзвичайно важливо дослідити роль визначних представників із сфери науки та політичної діяльності, котрі справили визначальний вплив на становлення й практичну реалізацію німецької колоніальної політики. Серед них назвемо, зокрема, Ф. Ліста, В. фон Рошера, Г. фон Трейчке, К. Франтца тощо.

По-п'яте, постановка й розвиток колоніальної проблематики в Німеччині не тільки тісно пов'язані з впливом на формування фундаментальних засад тогочасної державної політики, але й розвитком політичних ідей, концепцій, доктрин, частина з яких і сьогодні не втратили своєї як теоретичної, так і практичної значимості. Зокрема, мова може йти про обґрунтування доцільності тісного поєднання заокеанських проєктів із зміцненням позицій Німеччини в Європі на основі розвитку інтеграційних процесів.

Об'єктом дослідження виступає простір німецького колоніалізму в контексті історичного розвитку Німеччини й світу XIX століття. *Предмет дослідження* – генеза й еволюція колоніального питання під впливом німецької колоніальної пропаганди як простору формування й розвитку відповідних мислительних конструкцій у 1841–1884 рр.

Мета роботи – дослідити процес просторової пропагандистської еволюції колоніального питання, зміст і фундаментальні принципи німецької колоніальної політики напередодні вступу Німецької імперії на шлях офіційної заокеанської експансії у 1884 р.

Завдання наукового дослідження: 1) подати аналіз джерельної бази й вивчити стан наукової розробки порушеної проблеми; 2) визначити роль німецьких науковців (Ф. Ліста, В. Рошера, Г. фон Трейчке, П. Лагарда-Беттіхера та ін.) у постановці та розробці колоніального питання; 3) проаналізувати взаємовплив еволюції теоретичних і прикладних засад колоніальної політики й просторового розвитку колоніальної пропаганди в

Німеччині напередодні перших заокеанських захоплень; 4) дослідити значення німецької наукової (Е. Вебер, Ф. Ліст, Г. Нахтігаль, В. Рошер та ін.) і політичної (К. Франц, Л. Бухер, І. Штурц) еліти в переміщенні колоніального питання з простору теорії до просторової сфери офіційної колоніальної політики; 5) встановити етапи формування й еволюції німецького колоніального питання в 1840-х – першій половині 1880-х рр.

Хронологічні межі монографії охоплюють 1840–1884 рр. і мають два рівні, що відбивають, по-перше, процес історичного розвитку Німеччини від роздробленості до об'єднання німецьких земель в єдину державу (впродовж 1840–1871 рр. XIX ст.); по-друге, процес формування та еволюції фундаментальних засад німецької колоніальної політики від їх теоретичної постановки й обґрунтування німецьким економістом Фрідріхом Лістом у праці «Національна система політичної економії» (1841 р.) до практичної реалізації після переходу Німецької імперії до офіційної колоніальної політики у 1884 р.

Методи та принципи наукового пошуку – визначаються сутністю базового міждисциплінарного підходу, який знайшов своє відображення як у понятійному апараті монографічної праці, так і її змістовній спрямованості. Він характеризується використанням термінів і категорій, з одного боку, традиційно історичних, а, з другого, притаманних політичній науці (насамперед – теорії політики та історії політичної думки). Дослідження здійснено в розрізі методики постколоніальних студій, спрямованої на нове прочитання історії колоніалізму крізь призму, з одного боку, літературно-публіцистичного дискурсу, а, з другого, врахування впливу колоніальних суспільств на політику метрополій. Важлива роль у представленій праці відведена соціокультурному підходу, оскільки вивчення генези, еволюції та змістовної направленості політичних ідей неможливе без урахування суспільно-політичного, соціально-економічного та духовно-культурного рівня розвитку на фоні відповідної епохи та соціального середовища. Основоположними науковими принципами виступають такі: історизму, науковості, об'єктивності, системності та поліфакторності. До головних дослідницьких методів належать – діахронний

або періодизації (дозволив розглянути формування німецької колоніальної політики з виокремленням періодів її еволюції); порівняльно-історичний (дав можливість співставити особливості постановки та змісту колоніального питання на різних етапах формування відповідної політики); контент-аналізу (сприяв глибокому науковому вивченню широкого спектру документальних матеріалів); біхевіористичний (на його основі досліджувалося ставлення впливових осіб до колоніальної політики і мотиви їх поведінки та рішень у конкретних просторово-часових ситуаціях); системного аналізу, за допомогою якого наукове дослідження виконувалося як комплексна і цілісна оригінальна праця, присвячена генезі й еволюції німецької колоніальної політики у визначених хронологічних рамках і з врахуванням її поліфакторності та багатогранності, а також різних внутрішніх і зовнішніх чинників впливу на неї.

Науково-теоретичне та практичне значення монографії полягає в наступному: 1) здійснено комплексне системне дослідження генези й еволюції німецького колоніального питання і зумовленої ним політики в історичному просторі середини й другої половини XIX ст.; 2) визначено зміст, особливості й етапи в розвитку німецької колоніальної проблематики в цих хронологічних межах; 3) встановлено фундаментальні взаємозв'язки колоніальної діяльності та активізації колоніальної пропаганди в Німеччині напередодні її перших колоніальних загарбань в Африці й Океанії; 4) науково обґрунтовано, що впродовж 1871–1884 рр. у впливових представників німецької політичної та наукової еліти відбувся «зсув парадигм» від прохолодного ставлення до колоніальних проектів у бік їх активної підтримки й пропаганди колоніальної політики; 5) прослідковано вплив різних колоніальних ідей, проектів, програм тощо на формування зовнішньополітичних концепцій і доктрин кайзерівської Німеччини; 6) монографія виступає теоретичним фундаментом для підготовки відповідних навчальних спецкурсів, написання розділів узагальнюючих праць і навчальних посібників із історії Німеччини, німецького колоніалізму та німецької суспільно-політичної думки.

KAPITEL 1 / CHAPTER 1. SOURCES AND HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Монографічна праця виконана на основі вивчення великого масиву різнопланових джерел і комплексного аналізу широкого спектру зарубіжної та вітчизняної літератури.

1.1. Джерельна база

Використане авторами значне коло джерел можна розділити на кілька основних груп. По-перше, неопубліковані й опубліковані архівні матеріали. По-друге, опубліковані, насамперед німецькі, документи й матеріали з історії зовнішньої та колоніальної політики Німеччини, заокеанської діяльності численних німецьких колоніальних товариств, а також окремих дослідників, місіонерів, купців. По-третє, спогади, особисті папери, а також різного роду кореспонденція, авторами яких були колоніальні та політичні діячі, підприємці та науковці, які порушували різнопланові аспекти колоніального питання як у теоретичному, так і в практичному ключі. По-четверте, наукова й публіцистична література досліджуваного періоду, у якій порушувалися проблеми обґрунтування умов, доцільності переходу та регіонів можливої німецької колоніальної експансії. По-п'яте, численні й різнопланові з точки зору політичного спрямування матеріали преси та періодики.

Залучені до аналізу неопубліковані й уже оприлюднені архівні матеріали – це, насамперед, документальні справи з українського, трьох російських і одного німецького архіву. Мова йде про Центральний державний історичний архів України (м. Київ) [177], Архів зовнішньої політики Російської імперії Архівно-Дипломатичного департаменту МЗС РФ (м. Москва) [5–10], Російський державний військово-історичний архів (м. Москва) [115–116] і Російський центру зберігання і використання документів нової та новітньої історії (колишній Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, м. Москва) [117–122], а також Центральний державний архів у

м. Потсдамі (Німеччина) [367–373]. Окрім того, зауважимо, йдеться і про опосередковану роботу з документами, що знаходяться у німецьких архівосховищах: маємо на увазі відповідну публікацію архівних матеріалів у додатку до книги східнонімецького історика Ф. Мюллера «Німеччина – Занзібар – Східна Африка», яка була оприлюднена в 1959 р. [301].

Оригінальні матеріали з вказаних архівів відносно не чисельні, але важливі в тому сенсі, що в ряді випадків дозволили документально підтвердити окремі аспекти досліджуваних питань. Мова йде про особливості німецької еміграції в контексті колонізаційних теорій німецьких учених, зокрема Ф. Ліста, В. Рошера, В. Хюббе-Шлейдена; причини й зміст антианглійської постановки та направленості колоніального питання в багатьох працях німецьких учених і проектах німецьких політиків, підприємців і колонізаторів; реакцію великих європейських держав на піднесення ролі колоніального питання в Німеччині напередодні її перших колоніальних загарбань.

З точки зору детального наукового аналізу зазначених опублікованих груп джерел насамперед зупинимося на численних документальних публікаціях, які у більшій чи меншій мірі допомагають глибше проаналізувати багатоаспектність становлення й розвитку колоніального питання в Німеччині, впливу на нього практики колоніальних анексій інших великих держав середини та другої половини XIX ст. Важливі дані щодо позицій різних фракцій рейхстагу, політичних партій та інших організацій у зв'язку з перспективами німецької колоніальної політики в Африці й Океанії містять стенографічні звіти засідань німецького рейхстагу [339–346]. Великий інтерес становлять дискусії у німецькому парламенті з питань державного субсидування пароплавних ліній і виділення коштів на колоніальні заходи, дебати з проблем колонізації, перспектив німецької колоніальної політики й англо-німецького колоніального суперництва.

Багато публікацій німецьких дипломатичних документів з'явилося в період між двома світовими війнами. Деякі з них допомагали дослідникам розкрити маловідомі аспекти історії німецького колоніалізму. Тут, безумовно,

виділяється багатотомне видання «Велика політика європейських кабінетів у 1871–1914 рр.» [255]. Не дивлячись на часто тенденційний підбір документів, воно дає можливість дослідити зовнішньополітичну ситуацію, в якій Німеччина готувалася здійснити свої перші колоніальні загарбання, суть англо-німецьких колоніальних суперечностей і частково ставлення різних груп правлячого табору до німецького колоніального проникнення на заокеанські території, а також позицію і плани уряду в галузі поєднання офіційної колоніальної політики кайзерівської Німеччини з діяльністю, яку проводили за океаном численні німецькі релігійні місії, колоніальні організації, окремі купці, підприємці, дослідники й навіть колонізатори-авантюристи.

У сенсі відзначеного вище становить науковий інтерес опублікований у Лейпцигу в 1938 р. збірник «Німецька колоніальна політика в документах» [217]. Там, зокрема, наведено відомості про колонізаційну діяльність німецьких релігійних місій і дослідження Африки німецькими мандрівниками, торговцями, місіонерами в 1801–1884 рр. Зазначимо, що охарактеризовані публікації документів суттєво доповнюють і розширюють джерельні дані про колоніальне питання в кайзерівській Німеччині в порівнянні з більш ранніми виданнями німецького «Державного архіву» і «Щорічника німецької колоніальної політики» [269; 337].

При вивченні історії колоніального питання в Німеччині використані західно- і східноєвропейські видання документів. Вони, зрозуміло, відрізняються підходами до підбору та інтерпретації матеріалу, але у комплексі дозволяють відтворити важливі грані колоніальної діяльності німців. Так, опубліковані у ФРН матеріали з історії Німецької імперії 1870–1914 рр. і збірник документів з проблем парламентаризму та діяльності політичних партій містять статистичні дані результатів виборів у рейхстаг, наочно підтверджують зростання впливу соціал-демократичної партії в умовах дії «виключного законодавства», ілюструють вплив депутатських фракцій на вибір шляхів і методів проведення колоніальної політики напередодні перших колоніальних територіальних загарбань [314; 335]. Проблеми політичної боротьби з

колоніального питання, а також цілий комплекс економічних і політичних інтересів Німеччини в Африці у середині й другій половині XIX ст. допомагають з'ясувати опубліковані в Лейпцигу і Берліні документи періоду правління Бісмарка [200; 222; 259].

Надзвичайно важливим історичним джерелом є мемуари, спогади, особисті папери, політична кореспонденція представників німецької державної владної еліти, підприємницько-фінансових і політичних кіл, а також «колоніальних ентузіастів» досліджуваного періоду. Зауважимо при цьому, що мемуари належать до особливого виду джерел, які при всій їх важливості і значимості несуть багато суб'єктивного і особистого.

Детально зупинився на особливостях колоніального питання та проблемах формування зовнішньополітичних основ німецького колоніалізму у своїх спогадах рейхсканцлер Бісмарк [16]. Особливо пильна увага у творах керівника німецького уряду приділена осмисленню з точки зору державного діяча внутрішніх основ колоніалізму, впливу на постановку та шляхи вирішення окремих аспектів колоніального питання політичних партій, їхніх фракцій у рейхстазі, колоніальних об'єднань і їхніх керівників [201]. Вміщені там матеріали допомагають розібратися у мотивації й підходах різних політичних і суспільних сил до вирішення колоніальних проблем, їхнього впливу на специфіку підходів до змісту, постановки й можливих шляхів практичного вирішення колоніального питання.

Використання публікацій особистих паперів впливового німецького політичного діяча кінця XIX ст. барона Ф. Гольштейна [262], спогадів канцлера Х. Гогенлое [38; 261], політичної кореспонденції державного секретаря Г. Бісмарка [199], німецьких послів у Лондоні і Відні П. Гатцфельда і Ф. Ейленбурга [230] дало можливість глибше усвідомити й розкрити роль різноманітних політичних сил і соціальних груп німецького суспільства у перетворенні колоніального питання в нагальну проблему, яка вимагала від німецького владного істеблішменту практичних кроків у сфері заокеанської колоніальної політики. Особливо це стосується публікації щоденників, нотаток

і значної частини переписки «сірого кардинала» барона Гольштейна, який наприкінці XIX ст. займав провідну позицію у міністерстві закордонних справ. Там міститься багато оцінок і характеристик німецької колоніальної політики, ставлення до неї політичних партій, рейхстагу і громадськості. Деякі дослідники назвали видання щоденників, особистої і дипломатичної переписки Гольштейна найважливішою подією після виходу документів «Велика політика європейських кабінетів у 1871–1924 рр.» [315, S. 19].

Шовінізмом і явними антианглійськими настроями просякнуті спогади німецького мандрівника і колоніального ділка К. Петерса [306–308]. Петерс прямо закликав до загарбання колоній, заявляючи, що Німеччина повинна збагатитися за рахунок інших народів і отримати те, чого була позбавлена. Тим самим всю свою діяльність Петерс спрямував на утвердження наступного важливого принципу і базової засади німецького колоніалізму – кайзерівська Німеччина може і повинна створити власну заморську колоніальну імперію, зайняти своє «місце під сонцем» і відігравати провідні ролі на міжнародній арені.

Знайомство з низкою праць німецьких соціал-демократів допомогло вивчити і прослідкувати процес складання антиколоніальної лінії у німецькому суспільстві. Окремі замітки про ставлення соціалістів до колоніального питання є в «Історії німецької соціал-демократії» Ф. Мерінга [85]. Найдетальніше у ній висвітлено конфлікт між соціал-демократичною партією та її депутатами в рейхстазі у зв'язку з обговоренням законопроекту про державні субсидії пароплавним компаніям. Ставлення німецьких соціалістів до колоніальної політики в кінці XIX ст. всесторонньо розкрито у виступах і промовах лідерів партії А.Бебеля [14; 196–197] і В.Лібкнехта [289–291]. Слід також відзначити статті і брошури з історії колоніальної політики К. Каутського [73; 274], який був противником колоніальних загарбань і поневолення народів Азії, Африки, Америки великими капіталістичними державами. Неабияке значення для вивчення позиції німецької соціал-демократичної партії і її парламентської фракції має обширна переписка, опублікована Міжнародним інститутом

соціальної історії в Амстердамі [189]. Погляди німецьких соціалістів на колоніальне питання в Німеччині розкривається також у переписці К. Маркса і Ф. Енгельса з А. Бебелем, В. Лібкнехтом, К. Каутським, Е. Бернштейном та іншими соціал-демократами [52–57; 206–207: 227–228; 298]. Колоніально-політичні проблеми були предметом дискусій на партійних з'їздах СДНП [313].

Свого роду навіть унікальним оригінальним джерелом з досліджуваної теми є широке коло наукової та публіцистичної літератури періоду 40–80-х років XIX ст., тісно зв'язані з нею роботи німецьких економістів Ф. Ліста [292–294] і В. Рошера [320–321], історика і публіциста Г. фон Трейчке [350–353], політика К. Франца [237–226], брошури та статті місіонера Ф. Фабрі [231–235], якого західні історики називають «ідеологом німецького колоніалізму» [192, S. 104], а також численні книги, відозви, звернення, прокламаційні брошури, інші публіцистичні праці німецьких авторів, які справили великий вплив на розвиток колоніальної пропаганди й надзвичайну актуалізацію колоніального питання в Німеччині. Ідеї цих та інших ідеологів німецькі публіцисти, учені, політики розвивали і пристосовували до інтересів колоніальної політики не тільки під час, але й ще задовго до перших колоніальних загарбань Німеччини. У її пропаганді німецька публіцистика 1870–1880-х рр. відігравала значну роль.

Публіцистика – це своєрідна «література поглядів», оскільки вона не тільки висвітлює і розкриває суть подій, але й намагається виявити їх причини і визначити можливі наслідки. Тому вона містить обширний і дуже цікавий за змістом матеріал для дослідження. У пошуку і підборі публіцистичних творів полегшують роботу друковані каталоги бібліотеки Німецького колоніального союзу, які зберігаються у фондах Російської державної бібліотеки та Інституту наукової інформації з суспільних наук (м. Москва) [209]. Вони дали можливість використати у роботі публіцистику в тому обсязі, який відповідає її ролі у колоніальній пропаганді в Німеччині і впливу на неймовірно високу актуалізацію колоніального питання в Німеччині, а також формування різноманітних німецьких зовнішньополітичних ідей, концепцій, доктрин.

Надзвичайно оригінальним і важливим історичним джерелом з порушених проблем виступає преса і періодика. Характерна особливість преси полягає в тому, що вона дає можливість прослідкувати боротьбу думок, у ній міститься детальна інформація і велика кількість фактів про ставлення правлячих кіл, політичних партій і німецької громадськості до колоніального питання. Велике значення цих матеріалів пояснюється і тим, що саме у пресі кожен народ проявляє свій дух, преса сприяє формуванню певних ідей, у тому числі німецька преса суттєво впливала на складання основних принципів і засад у постановці, розвитку та вирішенні колоніального питання в Німеччині напередодні її перших колоніальних загарбань у 1884–1885 рр. Це добре підмітив доктор Г. Айзенбахер, який у передмові до своєї роботи зауважив, що у «відкритті німецької колоніальної політики» особливу роль відіграла громадська думка. Найповніше відображення вона знайшла у німецькій пресі [225, S. III]. Тут треба звернути увагу на газету «Deutsche Kolonialzeitung», яку видавало Німецьке колоніальне товариство [225; 234–235].

З інших німецьких газет у першу чергу слід відзначити «Allgemeine Zeitung» [316; 325–326], яка видавалася спочатку в Аугсбургу, а з 1 жовтня 1882 р. – Мюнхені. Оскільки вона не була органом жодної політичної партії, то їй віддають перевагу історики різних напрямків і шкіл. Німецький історик першої третини ХХ ст. М. Гаген запевняв, що «безбарвна, підкреслено-об'єктивна направленість газети більше сприяє виявленню рушійних сил епохи, ніж читання провідних партійних органів» [257, S. VII]. Однак при розгляді позиції «Allgemeine Zeitung» з колоніального питання стає ясно, що вона прагнула відстояти точку зору, прийнятну для різних фінансово-промислових груп. Перевага газети в тому, що вона має річні покажчики, які полегшують її використання як історичного джерела.

Провідну роль у колоніальній пропаганді німецької буржуазії і в підтримці колоніальної політики Бісмарка відігривала партія націонал-лібералів. Рупором цієї партії виступав її друкований орган «Kölnische Zeitung» [219; 221], яка відображала погляди буржуазії Рейнської області – найрозвиненішої в

Німеччині. Газета систематично і наполегливо проповідувала ідеї німецької колоніальної експансії. За це вона удостоїлася від противників колоніальної політики, за визнанням редакції, епітету «колоніально-шовіністської» газети.

На захист колоніальної політики Бісмарка енергійно виступила також зв'язана з ним щотижнева націонал-ліберальна газета «Grenzboten» [258], яка виходила у Лейпцигу. Особливо часто вона друкувала статті таких прихильників рейхсканцлера як співробітник міністерства закордонних справ Л. Бухер і редактор самого щотижневика М. Буш, а також відомого пропагандиста колоніальних загарбань барона Г. Брюггена.

Стосовно журналів, які відображали позицію націонал-ліберальної партії, то найбільший інтерес викликає широко відомий і впливовий щомісячник «Preussische Jahrbücher» [351]. Його редактором був авторитетний історик і публіцист Г. Трейчке. Статті в журналі самого Трейчке, згадуваного барона Брюггена та інших публіцистів, політиків і колоніальних діячів з описом і аналізом поступової мобілізації «громадської думки» в інтересах натхненників колоніальної експансії відігравали велику роль у колоніальній пропаганді першої половини 1880-х рр.

Позиція з колоніального питання ще однієї правлячої партії – прогресистської – добре прослідковується шляхом дослідження матеріалів газети «Vossische Zeitung». Вона не поділяла надмірного натхнення «колоніальних ентузіастів», але ніколи не відмовлялася підтримати заходи, «необхідні для захисту життя і майна німців за океаном» [355]. Приблизно таку ж позицію займала і лівобуржуазна газета, орган південно-німецької народної партії «Frankfurter Zeitung» [252]. Зауважимо, що розширити можливості використання німецької преси для аналізу колоніально-політичних проблем допомагають і ювілейні видання з історії названих газет тощо [252; 280]. Окрім того, колоніальне питання в Німеччині знайшло також відображення на шпальтах друкованого органу католицької партії Центру газети «Germania» [225; 277], яка прагнула уникнути докорів у відсутності патріотичних і в цілому підтримувала колоніальні заходи кайзерівської Німеччини, спрямовані на

зміцнення індивідуальних і групових позицій німців на заокеанських територіях.

Відмінну від названих вище газет і журналів позицію з питань німецької колоніальної політики зайняла соціал-демократична преса. Ставлення німецьких соціалістів до колоніального питання та колоніальної експансії добре прослідковується через вивчення матеріалів, які публікували органи партії: 1) газета «Social-Demokrat» [288; 335] – з 1879 р. видавалася у Цюріху і нелегально переправлялася у Німеччину; 2) робітнича газета «Berliner Volksblatt», яка виходила в Берліні з 30 березня 1884 р. і пізніше була перетворена у центральний орган соціал-демократичної партії газету «Vorwärts» [218]; 3) «Neue Zeit» [288] – щотижневий теоретичний журнал, що видавався у Штутгарті з 1883 р.

Значний матеріал з цілого комплексу ідеологічних проблем німецького колоніалізму міститься також у пресі інших країн. Виділяються тут особливо британські і російські газети та журнали [107–109; 268]. Серед англійських видань у першу чергу треба відзначити орган лондонського Сіті журнал «Economist» і найкрупнішу британську газету «Times» [34]. Зрозуміло, що, на противагу німецькій пресі, вони часто носили яскраво виражений антинімецький характер.

Серед усього розмаїття російської преси досліджуваного періоду виділимо лише найголовніші видання, які приділяли багато уваги колоніальній тематиці, систематизувавши їх у три основні напрямки: консервативний (газета «Новое время» і журнал «Русский вестник»), буржуазно-ліберальний (газета «Неделя», журнали «Русская мысль» і «Вестник Европы»), офіційно-урядовий або поміркований (газети «Правительственный вестник» і «Московские ведомости»). Кожний з названих напрямків включав ряд відтінків, спостерігалися випадки збігу оцінок і поглядів преси різних напрямків. Однак у своїх принципових оцінках подій три названі напрямки були досить автономні й незалежні у характеристиці колоніального питання в Німеччині, а з кінця квітня 1884 р. і її реальної колоніальної політики в Африці й Океанії.

Фундаментальні статті з проблем колоніалізму і, в тому числі, колоніального питання в Німеччині вміщувалися, як правило, у «товстих журналах» і належали перу найвідоміших і впливових авторів. У зв'язку з цим вони відрізнялися серйозним аргументованим підходом, розрахованим на освічену публіку, перш за все інтелігенцію.

Російська преса, не дивлячись на своє підцензурне становище, прекрасно справлялася з головним прямим обов'язком – бути повноцінним кваліфікованим інформатором російського суспільства, у тому числі з питань зовнішньої і колоніальної політики. Перш за все звертає на себе увагу високий ступінь обізнаності російської преси, яка практично ні в чому не поступалася перед німецькою та британською. Здавалося не існувало жодного питання міжнародного життя, яке не було б повністю і всебічно висвітлено. Характерна для російської преси також велика кількість точок зору, причому дискусії велися не тільки між виданнями різних напрямків, але й між авторами і співробітниками одного видання. Звичайно, висловлювалися найрізноманітніші точки зору – від право- до лівоекстремістських – стосовно всіх питань міжнародного життя, серед яких не останнє місце займало колоніальне питання в Німеччині.

Загалом високий ступінь інформованості, оперативності, полемічності періодичних видань і, зокрема, преси пояснюється тим, що вона використовувала кілька джерел зовнішньополітичної інформації: 1) різного роду офіційні урядові документи; 2) телеграми вітчизняних і зарубіжних інформаційних агентств; 3) матеріали зарубіжних газет і журналів; 4) повідомлення як постійних, так і випадкових власних кореспондентів. Використовуючи в комплексі всі чотири групи джерел, журналісти мали можливість повідомляти своїм читачам повноцінну інформацію, що стосується постановки й особливості реалізації колоніального питання в Німеччині, діяльності колоніальних товариств і союзів, реакції інших держав на кроки німців у колоніальній сфері.

1.2. Наукове вивчення проблеми

Окремі аспекти колоніального питання в Німеччині були предметом дослідження вчених багатьох країн і наукових напрямків. Загалом історіографічний спектр у контексті порушеної проблематики поділяється на 1) численні різнопланові в науковому та політичному ключі праці німецьких авторів; 2) наукові дослідження західних, насамперед німецьких і англо-американських, істориків; 3) роботи радянських і російських учених; 4) історичні праці українських дослідників.

Найбільше проблемами історії німецького колоніалізму та стану колоніального питання в Німеччині в середині – другій половині XIX ст. займалися самі німці. До 1914 р. німецькі історики писали про зовнішню, а особливо колоніальну політику своєї країни в основному з метою популяризації і дуже рідко у категоричній формі заперечували необхідність останньої. У цей час єдиною серйозною працею була «Історія німецької колоніальної політики» А. Циммермана [374], на сторінках якої автор прагнув виправдати кайзерівську колоніальну політику, старанно уникаючи будь-яких спроб прослідкувати зв'язок між колоніалізмом і капіталізмом. Водночас, він приділив увагу огляду економічного стану можливих майбутніх колоній Німеччини, колоніальній пропаганді, ідейній боротьбі політичних течій з колоніального питання в Німеччині напередодні та в початковий період заокеанської експансії.

Певний інтерес з точки зору наведеного фактичного матеріалу становить дослідження Л. Зандера, видане у 1912 р. в Берліні у двох томах [323]. Автор детально зупинився на історії створення і діяльності Німецького колоніального товариства Південно-Західної Африки. Зандер привів чимало свідчень з німецької преси того часу, розкриваючи ставлення газет, журналів і відповідних суспільно-політичних сил до підготовки та проведення колоніальної політики Німеччини на території Африки.

Після Першої світової війни інтерес до колоніальної проблематики в німецькій історіографії не зменшився, хоча Німеччина і втратила всі свої колоніальні володіння. Колоніальні діячі, чиновники і просто авантюристи, які

були позбавлені звичного заняття, взялися за літературну обробку накопиченого матеріалу і одночасне афішування своїх «досягнень». Якість таких наукових досліджень була в основному невисокою. Їх автори жалкували про втрату Німеччиною колоній, закликали до нового переділу світу, зрідка зверталися до питань боротьби навколо колоніальних проблем у самій Німеччині і практично майже не торкалися проблематики, пов'язаної з постановкою й еволюцією колоніального питання в Німеччині в 1840–1870 рр. На загал всі ці історики належали до традиційно-колоніалістського напрямку в історіографії.

Довгий час найбільш фундаментальним дослідженням вважалася монографія німецького ученого М. Гагена «Колоніальна політика Бісмарка», опублікована в 1923 р. [257]. Використавши значний документальний матеріал, автор дав детальний виклад «колоніальної ініціативи» Бісмарка, тобто розкриття передумов і офіційного вступу Німеччини на шлях заокеанської колоніальної експансії у 1884 р., відвів багато місця висвітленню питання про зовнішньополітичне забезпечення колоніальних загарбань. У спеціальному «Додатку» він привів ряд положень з щойно опублікованих перших томів збірника німецьких зовнішньополітичних актів «Велика політика європейських кабінетів у 1871–1914 рр.», які мали підтвердити правильність постановки і трактування ним цього питання. У вступі Гаген коротко описав розвиток колоніальних ідей у Німеччині до перших колоніальних здобутків у 1884–1885 рр., охарактеризував основні напрямки колоніальної пропаганди і детально проаналізував погляди Бісмарка на різні сторони колоніального питання. «Ура-патріотичний» дух, у якому написана книга, вимагає серйозного критичного підходу до викладеного у ній матеріалу.

З інших праць німецьких істориків 1920–1930-х рр. відзначимо опубліковану в 1920 р. книгу принципового прихильника колоніальних загарбань П. Дармштеттера «Історія поділу Африки (1870–1919)» [43]. У розділі про німецьку колоніальну політику є ряд зауважень у зв'язку з колоніальною пропагандою, визначенням колоніальних організацій і

боротьбою думок навколо колоніального питання в Німеччині. З метою посилення аргументації Дармштеттер приводить велику кількість фактичного матеріалу і часто посилається на документи.

Необхідно звернути увагу ще на ряд праць німецьких авторів, які з'явилися у міжвоєнний період. Серед них потрібно виділити дисертації Й. Вюда [365] про роль бурських республік у колоніальних планах Німеччини кінця XIX ст. і Х. Лацкнера «Колоніальна фінансова політика в німецькому рейхстазі (1880–1919)» [286], невелику книгу Г. Шпельмейера [336] з історії парламентської боротьби в кайзерівській Німеччині навколо колоніального питання, роботи Р. Іббекена і В. Віндельбанда [361], присвяченої основам зовнішньої і колоніальної політики німецьких урядів після 1871 р., а також дослідження Г. Айзенбахера з питань ставлення преси до підготовки та здійснення заокеанської політики Бісмарка у 1878–1885 рр. [225]. У цих працях аналізуються, насамперед, внутрішньополітичні мотиви німецької колоніальної політики і роль різних видів пропаганди у піднесенні ролі та значення колоніального питання в Німеччині після 1871 р.

Окремо потрібно сказати про фундаментальну працю німецько-американського історика Г. Хальгартена «Імперіалізм до 1914 року. Соціологічне дослідження німецької зовнішньої політики до першої світової війни» [175], вперше опубліковану в 1935 р. Хальгартен розглядав німецьку зовнішню політику як вияв матеріальних інтересів правлячих класів імперії. Складовою частиною агресивної політики Німеччини він вважав колоніальну експансію. При цьому зауважимо, що у своєму дослідженні Хальгартен глибоко проаналізував внутрішні засади зовнішньої та колоніальної політики Німеччини. Він дотримувався думки, що колоніалізм, як складне і багатопланове явище, безпосередньо пов'язаний з еволюцією капіталізму і його переходом до нового етапу розвитку, який Хальгартен слідом за істориками-марксистами (хоча сам ніколи не належав до представників цього напрямку) назвав імперіалізмом. Хальгартен не ставив за мету спеціально дослідити процес генези й розвитку колоніального питання в Німеччині. Однак важливо,

що частково він порушив цю проблему, спробувавши розглянути механізми ідеологічного впливу на німецьке суспільство і світову громадськість з метою їх підготовки до боротьби за переділ колоній і сфер впливу великих держав світу.

Після Другої світової війни в Німеччині з'явилася величезна кількість різнопланових наукових досліджень з історії німецького колоніалізму. Їх оцінка у певній мірі дана у ряді історіографічних оглядів М. Машкіна [84], Н. Нападовської [88], Г. Павленка [90], К. Петряєва [96], Є. Сахновського і С. Трояна [126], В. Туполева [166]. Автори вважають, що в цілому всіх німецьких істориків, які займалися вивченням проблем колоніалізму і в цьому контексті окремими аспектами колоніального питання в Німеччині в десятиліття, що передували її переходу до політики офіційних колоніальних загарбань в Африці й Океанії, можна розділити на три основних напрямки: консервативний, ліберальний і марксистський.

Консервативні учені (П. Рассов, Г. Рогге, П. Шрам, В. Ріхтер) схвалювали й захищали колоніальну експансію. Вони дотримуються думки, що захоплення колоній слід розглядати як «визначений долею розвиток, уникнути якого велика держава не може» [354, S. 100]. Історики ліберального напрямку двояко підходили до аналізу колоніальної політики Німеччини. Більшість з них (Е. Ейк, В. Моммзен, Г.-У. Велер, Х. Грюндер) на фоні загальному ґрунтовних наукових досліджень прагнули ухилитися від оцінки німецької колоніальної експансії по суті, намагаючись подати її як випадкове для зовнішньої політики Німеччини явище. Незначна частка істориків-лібералів, серед яких виділяється гамбурзький професор Ф. Фішер, продовжували розвивати ідеї Хальгартена. Вони пов'язували німецьку колоніальну політику із загарбницькими зовнішньополітичними планами як продовженням економічної експансії і характеризували її в цілому негативно. При цьому ліберальні історики змикалися з дослідниками-марксистами. Останніх практично повністю представляли науковці колишньої Німецької Демократичної Республіки (Х. Дрекслер, Г. Лот, М. Нусбаум, Г. Штеккер). Всі вони в основному

сповідували принцип класового підходу до суспільних явищ і їх партійної оцінки з позицій «єдино вірного учення» марксизму-ленінізму. Водночас, представники всіх напрямків оперували великим фактичним матеріалом і широким колом публікацій документів і неопублікованих архівних джерел.

У контексті аналізу їх праць звертають на себе увагу підходи, присвячені аналізу історичних передумов вступу Німеччини на шлях колоніальної експансії. Східнонімецький учений Х. Дрекслер писав з цього приводу: «Питання стоїть так: чи була колоніальна політика на початок німецької колоніальної експансії ще домонополістичною, уже імперіалістичною, чи мова йшла про колоніальну політику перехідного періоду» [46, с. 12]. Багато істориків дотримувалося думки, що це була вже імперіалістична колоніальна експансія. Так, на основі дослідження великого масиву архівного матеріалу, власне теоретичне пояснення причин і суті колоніальних загарбань періоду правління Бісмарка дав західний німецький історик У. Велер у монографії «Бісмарк та імперіалізм». Він вважав німецьку колоніальну політику 80-х років XIX ст. проявом імперіалізму [360, S. II]. Цю тезу піддав ґрунтовній критиці на сторінках «Щорічника економічної історії» східнонімецький учений М.Нусбаум, який зазначив, що для колоніальної політики епохи імперіалізму не характерне прагнення до колоніальних загарбань саме по собі, як вважає Велер. З початком імперіалістичної стадії розвитку колонії уже поділені між капіталістичними державами і розпочинається боротьба за їх переділ [303, S. 221]. Нусбаум критикував Велера також за те, що той виступав проти критичного висвітлення різних аспектів історії німецького колоніалізму. Сам він разом з З. Ріхтером, Р. Зоннерманом і спеціалістом з економічної історії Ю. Кучинським ще в 50–60-х роках XX ст. виступив з тезою про те, що на початок німецької колоніальної експансії слід було б говорити про доімперіалістичну колоніальну політику [304, S. 141; 317, S. 42; 285, Bd. 1, S. 147]. Нусбаум зробив висновок: «Виходячи з економічних цілей, мова йшла переважно про доімперіалістичну колоніальну політику» [304, S. 156].

У розрізі ленінської теорії імперіалізму цей висновок доповнюється узагальненням Дрекслера: «Німецька колоніальна політика 80-х і 90-х років була колоніальною політикою перехідного періоду від капіталізму вільної конкуренції до імперіалізму. Не дивлячись на те, що в ній переважали риси доімперіалістичної колоніальної політики, її не можна визначити ні як однозначно домонополістичну, ні як уже імперіалістичну. Хоча вона й була розпочата великим капіталом з метою зміцнення економічного базису монополістичного капіталу, що народжувався, ці сподівання реалізувалися лише у ХХ ст.» [46, с. 15–16].

Східно- та західнонімецькі учені К. Баде [191–193], К. Браде [23], Т. Бюттнер [26], Л. Вакербек [356], К. Клаус [278], Д. Кроне [282], Г. Лот [295 – 296], доволі детально розглянули у своїх працях колоніальну діяльність торгових компаній Янтцена, Тормелена, Вермана та німецьких релігійних місій і колоніальних об'єднань у першій половині і середині ХІХ ст. Однак їхні роботи далеко не вичерпують всієї багатоплановості та суперечливості колоніального питання в Німеччині у зазначений проміжок часу. Водночас, треба зауважити, що колоніальна діяльність християнських місіонерів показана Лотом в основному тільки на прикладі Південно-Західної Африки. Крім того, вона подається лише з негативної сторони, що не зовсім відповідає дійсності. Поряд з насадженням християнства серед африканського туземного населення і перетворення його у слухняне знаряддя в руках європейських колонізаторів, німецькі місіонери сприяли піднесенню культури й освіченості африканських народів, розвивали на «чорному континенті» шкільну справу, турбувалися про надання необхідної медичної допомоги африканцям і створення там мережі лікувально-оздоровчих закладів.

Аналізуючи стан колоніального питання напередодні вступу кайзерівської Німеччини на шлях колоніальних завоювань, ряд німецьких дослідників відзначають прагнення фінансово-промислових мілітаристських кіл перетворити її у «світову державу». При цьому німецький історик Х. Вольтер у працях «Зовнішня політика Бісмарка 1871–1881 рр.» і «Альтернатива Бісмарку:

1878–1890 pp.» [363–364] звертає увагу на розбіжності між юнкерством і буржуазією у визначенні шляхів досягнення провідного становища кайзерівської імперії. У зв'язку з цим він писав: «Відкритим залишилося питання про те, наскільки необхідне, можливе або доцільне продовження і подальша ескалація попередньої наступальної і експансіоністської зовнішньої політики» [364, S. 45].

Сучасні німецькі історики присвятили низку праць аналізу окремих складових процесу еволюції колоніального питання в Німеччині і формування ідеології німецького колоніалізму в досліджуваний автором період. Їх характерна риса полягає у підході до німецької колоніалістської ідеології як невід'ємної складової частини ідеології експансіонізму. В цьому плані слід виділити монографії німецьких дослідників П. Шміта-Егнера «Колоніалізм і фашизм» [330], О. Пфланца «Внутрішньополітичні проблеми бісмарківської Німеччини» [309] і М.Гоча «Німецький народ і його шлях до колоніалізму» [254]. Загалом автори підкреслювали, що ідеологічним обґрунтуванням німецького колоніалізму й експансіонізму стали різноманітні політичні доктрини і концепції, які склалися в межах колоніального питання і в яких, зокрема, доводилося «історичне право» Німеччини на територіальні загарбання та володіння й управління колоніями. Так, на середину й другу половину ХІХ ст. в німецькій політичній думці сформувалися й утвердилися концепції, які надалі стимулювали розвиток ідеології «великого простору» (Großraum). Особливо активно такий процес розгортався напередодні і після 1871 р.

Нарешті, в контексті аналізу праць німецьких науковців звернемося до сюжету, який стосується дослідження ролі видатних особистостей, представників різних груп тогочасної німецької еліти в розробці колоніального питання та переведення його в площину практичної заокеанської політики. Помітний внесок в останній час зробили східно- і західнонімецькі історики Г.-У. Велер [360], Л. Галль [249], Е. Енгельберг [226], К. Каніс [212] й інші у вивченні ролі рейхсканцлера Отто фон Бісмарка й інших відомих його сучасників у підходах до постановки та реалізації на практиці колоніального

питання. Так, автори одностайні в тому, що рейхсканцлер прагнув визначити не тільки загальну зовнішню політику країни, але й одноособово вирішувати конкретні зовнішньополітичні й колоніальні питання, і в цьому плані його діяльність «у повному розумінні слова робила епоху» [226, S. 761].

Ставленню соціал-демократичних лідерів Е. Бернштейна і Г. Носке до колоніальної політики та імперіалізму в 1882–1914 рр. присвятили свої монографії німецький учений Г.-Х. Шредер [331] і фінський історик М. Гірккенен [265]. Вони, зокрема, розкрили погляди соціалістів у контексті позиції соціал-демократичної партії з колоніальної проблематики у першій половині 1880-х рр. і їх еволюцію у більш пізній час. Відзначимо, що роботи Гірккенена і Шредера – це практично найсерйозніші в зарубіжній історіографії останніх десятиріч дослідження позиції окремих німецьких соціал-демократів з колоніальних проблем кінця XIX – поч. XX ст. Подібну оцінку можна дати й праці К. Баде, присвяченій дослідженню ролі Ф. Фабрі в місіонерській діяльності й піднесенні колоніальної пропаганди в Німеччині на зламі 1870–1880-х рр. [191].

Наукові праці англо-американських істориків тільки частково стосувалися колоніального питання в Німеччині середини та другої половини XIX ст. Основна ж увага приділялася англо-німецькому антагонізму в сфері колоніальної політики впродовж 1884–1918 рр. Але для нас важливо, що саме новаторські праці американських науковців призвели до виникнення нового підходу й напрямку в дослідженнях історії колоніалізму – постколоніальних студій.

Основоположником постколоніальної теорії був американець Едвард Саїд, який у праці «Культура й імперіалізм» [125] розкрив історію співучасті культури в справі імперських заокеанських завоювань. З точки зору вагомості дослідження сам автор пише, що «два чинники – загальносвітова модель імперської культури й історичний досвід опору імперії – роблять цю книжку окремим дослідженням» [125, с. 12]. Відзначимо також, що серйозну увагу на теорію постколоніальних студій, яка у західному світі асоціюється насамперед з

сучасними підходами до аналізу проблем расизму й заморських завоювань, звертає у своїй роботі «Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм» [135] професор-дослідник славістичних студій університету Райс (США) Ева М. Томпсон*.

У контексті загальнотеоретичних підходів до вивчення колоніального питання в Німеччині серед праць англо-американських авторів відзначимо книгу викладача Ланкастерського університету (Великобританія) Дж. Мак-Кензі «Поділ Африки (1880–1900) і європейський імперіалізм у ХІХ ст.» Він відзначав, що «багато дослідників при аналізі поділу Африки основну увагу приділяють діяльності європейських держав. Однак у сучасній історичній науці все частіше проводиться думка, що африканці не були всього лише пасивними спостерігачами подій. Вони також були ініціативною стороною: укладали угоди, старалися зіштовхнути між собою європейські держави-суперниці, іноді співробітничали з ними, часто чинили опір» [297]. Історія німецького колоніалізму в Африці – тому підтвердження. Не дивно, що при ідейній підготовці німецького суспільства до непопулярних кроків на колоніальній арені офіційні власті й колоніальні органи часто звинувачували африканців у підступності, невдячності, небажанні приймати «блага цивілізації», ворожому ставленні до «білої людини».

Окремі аспекти, зокрема пов'язані з англо-німецьким протистоянням в Африці й інших регіонах світу ще до офіційного вступу Німецької імперії на шлях колоніальної політики розглянули англійський учений Л. Джеймс у монографії «Жорстокі війни: британські військові кампанії в Африці, 1870–1920» [270] і фундаментальному дослідженні викладача університету Східної Англії П. Кеннеді [275]. Так, Джеймс вказував, що в Лондоні будь-які дії Німеччини розглядалися як виклик Великобританії, її престижу, її позиціям світової держави. Відповідь Англії була «несподіваною у політичному плані».

---

* Зауважимо, що постколоніальна теорія стала надбанням і європейських учених. Так, зокрема, постколоніальні студії як дослідницький підхід виділяють професор Варшавського університету Олена Гнатюк у монографії «Прощання з імперією: Українські дискурси про ідентичність», у низці статей професор Жешувського університету і Національного авіаційного університету (м. Київ) Сергій Троян, доктор філософських наук з Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту ім. акад. В. Лазаряна Тетяна Власова й ін. [31; 37; 161].

Британський уряд у контексті відповіді на переміщення колоніального питання в Німеччині у сферу реальної заокеанської політики, на думку Джеймса, «змушений був зайняти агресивну позицію і розпочати загарбання в Африці, оскільки вона залишалась останнім регіоном світу, де до цього часу європейське проникнення і вплив були обмеженими і де не було політичних об'єднань, які мали силу і ресурси, щоб вчинити опір» [270, р. 24–25].

На пильну увагу заслуговують праці відомого американського фахівця з історії німецького колоніалізму В. Сміт, який у 1972 р. захистив дисертацію «Ідеологія німецького колоніалізму, 1840–1918 рр.» Пізніше були опубліковані його стаття на цю тему і монографія «Німецька колоніальна імперія» [333–334]. Зауважимо, однак, що дослідження американського історика не присвячені вивченню колоніального питання в Німеччині, а висвітлюють, насамперед, окремі сторони ідеології німецького колоніалізму, процес утворення, і механізми функціонування Німецької колоніальної імперії.

Сміт зупинився на розкритті таких основних питань як джерела колоніалістської ідеології, ідеологія та колоніальні здобутки, ідеологія та колоніальна політика, колоніалістська ідеологія й колоніальна адміністрація, значення імперської німецької колоніальної політики. Водночас він зазначив, що першу серйозну спробу обґрунтувати зазіхання німецької буржуазії на володіння колоніями зробив задовго до загарбання заморських територій німецький економіст Ф. Ліст в опублікованій у 1841 р. роботі «Національна система політичної економії». Сміт підкреслював, що в особі Ліста, а також Рошера, Трейчке й інших прихильників колоніалізму, прибічники колоніальних загарбань мали ідейних попередників, які ратували як за здобуття колоній за океаном, так і за розширення Німеччини шляхом континентальної експансії. Разом з тим, американський історик у своїх дослідженнях всебічно не розкрив генезу й еволюцію колоніального питання в Німеччині, причини активного розвитку й піднесення німецької колоніальної пропаганди на рубежі 1870–1880-х рр., вплив політичної боротьби у рейхстазі та на сторінках газет і журналів на еволюцію колоніально-політичних ідей. На наш погляд, не

виясненим залишилося питання про роль німецької науки XIX ст. у розвитку європейської теорії колонізації. Не дивлячись на це, роботи Сміта залишаються важливими науковими дослідженнями з історії формування і розвитку ідеології німецького колоніалізму.

Вагомий внесок у дослідження проблем історії німецького колоніалізму зробили радянські й російські науковці. Ґрунтовні наукові праці з питань німецької колоніальної політики в Африці й Океанії належать І. Асадуліній [1–4], А. Єрусалимському [58–61], А. Пегушеву [167], В. Резнікову [114], Б. Туполеву [167–169], І. Улановській [171], С. Фокіну [172–174]. На багатому документальному матеріалі автори розкрили історію колонізації німцями заокеанських територій, визначили соціально-економічні мотиви та ідейно-політичне підґрунтя проникнення Німеччини в ці райони, показали методи і результати діяльності там колоніальних організацій. Вони глибоко розкрили ставлення уряду і зовнішньополітичного відомства до німецької колоніальної політики 1884–1890 рр. Однак зміст, генеза й особливості подальшого розвитку колоніального питання в Німеччині впродовж 1840–1880-х рр. або залишилися поза увагою істориків, або окреслені схематично в рамках загальної картини витоків і передумов колоніальної політики Німецької імперії та формування основних зовнішньополітичних і колоніальних планів, ідей і концепцій.

Насамперед крізь призму розвитку колоніальної пропаганди і політичної боротьби в Німеччині з колоніального питання у 70-х – сер. 80-х рр. XIX ст. проаналізували процеси становлення німецького колоніалізму російські дослідники В. Ейсимонт [185–186] та І. Чарний [178–179]. У неопублікованій кандидатській дисертації Ейсимонта «Боротьба політичних течій у Німеччині 1871–1885 рр. з питань колоніальної політики» (захищена у 1948 р. в Москві) і його статтях дається характеристика колоніальної пропаганди напередодні завоювання заокеанських територій, частково досліджена боротьба думок у зв'язку з пошуком об'єктів для колоніальної експансії, вивчено питання про колоніальну ініціативу Бісмарка, розглянуто деякі аспекти дискусії між політичними партіями з колоніального питання. Разом з тим, у роботах

Ейсимонта, на наш погляд, не завжди вірно зроблені оцінки різних сторін німецької колоніальної політики й ідеології, що пояснюється, насамперед, конкретним історичним періодом їх написання, коли перебільшувалося значення класової боротьби і її ролі у вирішенні колоніального питання. Дещо спрощено розкриті соціально-економічні і теоретичні погляди ідеологів німецького колоніалізму, роль фінансово-промислових кіл у формуванні колоніальних ідей, позиція соціалістичної робітничої партії Німеччини з колоніального питання. У певній мірі поверховою є також оцінка позиції буржуазно-ліберальних партій у зв'язку з підготовкою Німеччини до колоніальних загарбань 1884–1885 рр.

І. Чарний у своїх статті й монографії основну увагу звернув на історію підготовки та здійснення німецьких колоніальних загарбань на території Африканського континенту, зокрема, колоніальної пропаганди 1879–1883 рр. Заслуга автора полягає також у введенні в науковий обіг нових архівних матеріалів. Водночас Чарний переоцінював роль Бісмарка у таємному сприянні колоніальній пропаганді. Історик, як свідчить співставлення використаних ним матеріалів з новітніми даними, помилково вважав, що починаючи вже з першої половини 80-х рр. домінуючою в ній стала проблема джерел сировини, яка відсунула на другий план питання еміграції у майбутні колонії Німецької імперії.

Також, як й інші російські вчені, не порушили проблеми комплексного дослідження витоків, змісту, особливостей, шляхів і етапів еволюції колоніального питання в Німеччині М.Баранов [13], В. Возняк [32], О. Галкіна [33–35], А. Лістратова [82], М. Патрушева [93–94], Ю. Пуховська [110–112], В. Убілава [170], Б.Шапталов [181] та ін. Вони розглянули витoki колоніальної політики Німеччини 1870-х – початку 1880-х рр. крізь призму діяльності колоніальних організацій, товариств і союзів, дослідили окремі аспекти впливу колоніальної політики Німеччини в Африці наприкінці XIX – початку XX ст. на позицію інших тогочасних колоніальних імперій, зокрема Великої Британії. Окрім того М. Патрушева і Ю. Пуховська піддали науковому аналізу процес

формування колоніально-світоглядних засад у німецькому суспільстві в останній третині XIX – на початку XX ст. Натомість С. Фокін [172–174] серйозну увагу приділив колоніально-пропагандистській діяльності в Німецькій імперії в контексті складання передумов переходу до колоніальної експансії середини 1880-х років і аналізу геополітичних аспектів німецької заокеанської політики.

Помітну роль у дослідженні питань історії німецького колоніалізму, зовнішньої та колоніальної політики кайзерівської Німеччини в останні десятиріччя XIX – на поч. XX ст. відіграють сучасні українські історики. Традиції були закладені ще в XIX ст. відомим ліберально-демократичним громадським діячем, публіцистом та істориком М. Драгомановим. У 1872 р. російський журнал «Вестник Европы» опублікував його статтю «Східна політика Німеччини та обрусіння» [45]. Важливе місце у ній зайняв аналіз автором джерел і проявів ідеології та політики прусько-німецького експансіонізму, його зв'язків з планами *Drang nach Osten*. Драгоманов звернув увагу на інтенсивну пропаганду зовнішньополітичних експансіоністських ідей у Німеччині в період завершення боротьби за об'єднання країни «залізом і кров'ю» навколо Пруссії. Надалі фундаментальні наукові підвалини української германістики в галузі історичних досліджень були розбудовані в окремих працях професора Харківського університету В. Бузескула [24–25; 69–71; 91], присвячених, зокрема, історії Німеччини та розвитку німецької історичної думки XIX – початку XX ст.

Наступний етап припадає на період після Другої світової війни, коли в рамках української радянської історіографії з'явилася низка ґрунтовних досліджень з історії кайзерівської Німеччини, її зовнішньої та колоніальної політики. Необхідно відзначити роботи А. Балобаєва [11–12], С. Бобилевої [18–21], В. Гордієнка [39], І. Кулінича [80], Г. Павленка [90], К. Петряєва [97], Л. Питльована [98], Є. Сахновського [127], І. Теодоровича [134]. На базі Дніпропетровського державного університету під керівництвом професора А. Зав'ялова був створений і активно функціонував Центр з досліджень історії

Німеччини, який видавав щорічник «Питання німецької історії та історіографії». У сучасних умовах ці традиції продовжує і розвиває Центр українсько-німецьких наукових досліджень (науковий керівник – проф. С.Й. Бобилева), який видає науковий збірник «Сучасні дослідження з німецької історії».

Відзначимо, що українські дослідники вивчали й окремі аспекти причин і наслідків вступу Німеччини на шлях колоніальних загарбань. Вони підкреслювали, що хоч Бісмарк і був перш за все прибічником континентальної політики, але він не міг не робити поступок впливовій буржуазії, яка вимагала колоній. Тому рейхсканцлер виступив ініціатором колоніальної експансії. Разом з тим, науковці цілком справедливо відзначали незначні досягнення бісмарківської колоніальної політики, яка явно не виправдала далекосяжних сподівань буржуазно-юнкерських колоніальних кіл.

Новим етапом генези української історіографії з проблем історії Німеччини є останні три десятиліття її розвитку в рамках незалежної України. Ґрунтовні монографічні дослідження, наукові статті, підручники з цілого комплексу проблем німецької історії й українсько-німецьких відносин Нового часу вийшли з-під пера істориків, які працювали і працюють в різних наукових, науково-дослідних і освітніх закладах і центрах України – Дніпропетровська, Запоріжжя, Києва, Харкова, Чернівців, Чернігова (С. Бобилевої, В. Дятлова, Ю. Івоніна, С. Карікова, Н. Подаляк й інших) [18–21; 47–51; 64–65; 72; 103–106;].

Під кутом зору проблематики монографічного дослідження заслуга сучасних українських істориків і в тому, що вони вивчали і складний комплекс питань зовнішньої та колоніальної політики Німецької імперії останніх десятиріч XIX – поч. XX ст. При цьому вітчизняні вчені ввели у науковий обіг значну кількість неопублікованих матеріалів із зарубіжних і українських архівів, піддали критичному аналізу й переосмисленню численні публікації офіційних документів, мемуарної літератури, матеріалів епістолярної спадщини, преси та періодики. У наукових дослідженнях українських авторів –

Л. Валюх, Л. Гончаренко, О. Задворна, С. Косяк, Н. Плюта – розглядалися й окремі сторони колоніального питання в Німеччині впродовж 1840–1880-х рр. [62–63; 75–79; 100–102; 163]. Насамперед це стосується аналізу ідеологічних і колоніально-пропагандистських аспектів розвитку простору німецького колоніалізму, зокрема й авторами цієї монографії [136–165].

Водночас, далеко не всі «білі плями» історії колоніальної політики й етапів становлення та еволюції колоніального питання отримали належну наукову розробку і, відповідно, вимагають подальшого комплексного всебічного дослідження. Монографія «Простір колоніалізму: німецька колоніальна пропаганда (1841–1884)» покликана доповнити вже здійснені її авторами проекти і розширити горизонти пізнання колоніалізму як складного багатоаспектного явища в просторово-часовому континуумі ХІХ століття.

VERWEISE / *References*

Література

1. Асадулина И.Г. Экспансионистская программа Пангерманского союза (1891–1914 гг.). Опыт исследования идеологических основ экспансии: Автореф. дисс...к.и.н. М., 1978. 18 с.
2. Асадулина И.Г. Идеология пангерманизма и Восток // Актуальные проблемы идеологии и культуры стран Востока. М., 1982. С. 100–109.
3. Асадулина И.Г. Некоторые вопросы историографии Пангерманского союза // Политика великих держав на Арабском Востоке в новейшее время. Владимир, 1982. С. 81–88.
4. Асадулина И.Г. «Срединная Европа» в планах пангерманцев (кон. ХІХ в. – 1933 г.) // Веймарская республика: история, источниковедение, историография. Иваново, 1987. С. 161–170.
5. Архив внешней политики Российской империи Архивно-Дипломатического департамента МИД Российской Федерации. Ф. 133 Канцелярия МИД. 1789–

1917. Оп. 470. Д. 17. Международная Берлинская конференция по Конго, 1884–1885, 36 л.
6. Архив внешней политики Российской империи Архивно-Дипломатического департамента МИД Российской Федерации. Ф. 133 Канцелярия МИД. 1789–1917. Оп. 470. Д. 24. П. Капнист. Сообщение с Берлинской конференции, 1884, 230 л.
7. Архив внешней политики Российской империи Архивно-Дипломатического департамента МИД Российской Федерации. Ф. 133 Канцелярия МИД. 1789–1917. Оп. 470. Д. 61. Политическая ситуация в Германии, 1884, 204 л.
8. Архив внешней политики Российской империи Архивно-Дипломатического департамента МИД Российской Федерации. Ф. 133 Канцелярия МИД. 1789–1917. Оп. 470. Д. 64. 1890, 175 л.
9. Архив внешней политики Российской империи Архивно-Дипломатического департамента МИД Российской Федерации. Ф. 139 2-я газетная экспедиция. 1789–1917. Оп. 476. Д. 270. Проект создания «Великой Германии», прикл. 1875–1880 гг., 23 л.
10. Архив внешней политики Российской империи Архивно-Дипломатического департамента МИД Российской Федерации. Ф. 167 Посольство в Берлине. 1789–1917. Оп. 509/1. Д. 3663. 1884–1885, 14 л.
11. Балобаев А.И. Из истории милитаристской пропаганды Пангерманского союза во время Марокканского кризиса 1911 г. // Труды Томского гос. ун-та. Томск. 1963. Т. 171. С. 3–12.
12. Балобаев А.И. Образование немецкого оборонного союза и его роль в организации милитаристской пропаганды в Германии в 1912 г. // Вопросы истории междунар. отношений. Труды кафедры новой и новейшей истории Томского ун-та. Томск. 1973. Вып. 5. Т. 222. С. 19–31.
13. Баранов Н.Н. Срединная Европа Фридриха Наумана: становление концепции // Известия Уральского государственного университета. 2009. № 3 (65). С. 173–181.
14. Бебель А. Из моей жизни: Пер. с нем. М.: Госполитиздат, 1963. 194 с.

15. Бисмарк в своих и чужих воспоминаниях // Исторический вестник. 1899. № 3. С. 985.
16. Бисмарк О. Мысли и воспоминания: Пер. с нем.: В 3-х т. М.: Соцэкгиз, 1940–1941.
17. Блондель Ж. Торгово-промышленный подъем в Германии Пер. с франц. СПб.: б. и., 1900. 294 с.
18. Бобылева С.И. «Вестник Европы» о внутривосточном развитии Германии начала XX века // Вопросы германской истории: межвуз. сб. науч. тр. / Днепрпетр. гос. ун-т им. 300-летия воссоединения Украины с Россией. Д.: ДГУ, 1982. Вып.: Русско-германские отношения нового и новейшего времени / [редкол.: д-р ист. наук, проф. А.М. Черненко (отв. ред.) и др.]. С. 126–136.
19. Бобылева С.И. Милитаризм в Германии и антимилитаристская пропаганда левых социал-демократов накануне Первой мировой войны // Вопросы германской истории: межвуз. сб. науч. тр. / Днепрпетр. гос. ун-т им. 300-летия воссоединения Украины с Россией / [редкол.: д-р ист. наук, проф. А.С. Завьялов (отв. ред.) и др.]. Д.: ДГУ, 1988. С. 97–104.
20. Бобилева С.Й. Історія Німеччини з давніх часів до 1945 року / За ред. Н.Є. Бойцун. Д.: РВВ ДНУ, 2003. 528 с.
21. Бобылева С.И., Кадол А.И. «Немецкий вопрос» в России времен Первой мировой войны глазами царских сановников // Вопросы германской истории: Сб. науч. тр. / Отв. ред. С.И. Бобылева. Д.: РИО ДНУ, 2006. С. 66–80.
22. Борисов Ю.А. Шарль Морис Талейран. М.: Наука, 1989. 320 с.
23. Браде К. К характеристике колониального общества Германской Юго-Западной Африки // Вестник МГУ. Сер. 13. 1987. № 2. С. 31–40.
24. Бузескул В.П. Исторические этюды. СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1911. 406 с.

25. Бузескул В.П. Современная Германия и немецкая историческая наука XIX столетия. К происхождению современной германской идеологии // Русская мысль. 1915. № 2. С. 24–85.
26. Бюттнер Т. История Африки с древнейших времен: Пер. с нем. М.: Наука, 1981. 253 с.
27. Варга Е.С. Экономические кризисы: Избр. произв. М.: Наука, 1974. 432 с.
28. Виноградов К.Б., Науменко О.А. На службе британского колониализма (Страницы политической биографии лорда Солсбери) // Новая и новейшая история. 1981. № 2. С. 114–131.
29. Виноградов К.Б. Мировая политика 60–80-х годов XIX в.: события и люди. Л.: ЛГУ, 1991. 166 с.
30. Витте С.Ю. Избранные воспоминания. 1849–1911 гг. М.: Мысль, 1991. 719 с.
31. Власова Т.И. Постколониальная критика и теория гендера // Грані. 2009. № 4 (66) липень-серпень. С. 65–68.
32. Возняк В.Г. У истоков колониальной политики Германии (1871–1882) // Ежегодник германской истории. 1987. М.: Наука, 1988. С. 65–82.
33. Галкин А.А. Метаморфозы немецкой национальной идеи // Национальная идея: страны, народы, социумы / Отв. ред. О.Ю. Оганисян; Ин-т социологии РАН. – М.: Наука, 2007. С. 76–94.
34. Галкина О.И. Газета «Тайме» о германской колониальной политике в Юго-Западной Африке // Научные труды Московского пед. гос. ун-та. Серия: Социально-исторические науки. М., Прометей, 1998. С. 176–180.
35. Галкина О.И. Позиция правительства и общественности Великобритании в отношении колониальной политики Германии в Африке (1884–1890 гг.): Автореф. дисс...к.и.н. М., 2000. 16 с.
36. Гамбург и протекционистская политика // Правительственный вестник. 1882. 1 ноября.
37. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискурси про ідентичність / Пер. з польськ. К.: Критика, 2005. 528 с.
38. Гогенлое Х. Мемуары: Пер. с нем. М.: Буря, 1907. 255 с.

39. Гордієнко В.Я. Економічні передумови погіршення російсько-німецьких відносин після відставки Бісмарка // Вісник Львівського ун-ту. Сер. істор. 1969. Вип. 5. С. 68–76.
40. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германскому. СПб.: Изд. т-ва «Обществ. польза», 1871. 542 с.
41. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. М.: Книга, 1991. 573 с.
42. Данн О. Нации и национализм в Германии (1770–1990): Пер. с нем. СПб.: Наука, 2003. 469 с.
43. Дармштеттер П. История раздела Африки (1870–1919 гг.): Пер. с нем. М.-Л.: Госиздат, 1925. 179 с.
44. Дегоев В. Уроки Бисмарка // Свободная мысль XXI. 2002. № 10. С. 6–11.
45. Драгоманов М.П. Восточная политика Германии и обрусение // Вестник Европы. 1872. № 2–5.
46. Дрекслер Х. Юго-Западная Африка под германским колониальным господством, 1884–1915: Пер. с нем. М.: Наука, 1987. 292 с.
47. Дятлов В.О. «В ім'я Бога і загального добра». Нижчі верстви населення німецького міста і Реформація. Чернігів: Сіверянська думка, 1997. 351 с.
48. Дятлов В.О. Методологічні проблеми дослідження суспільства доби Середньовіччя та раннього Нового часу // Сіверян. літопис. 1997. № 6. С. 94–103.
49. Дятлов В.О. Реформація і модернізація європейської цивілізації // Вісник Чернігівського держ. пед. ун-ту. Серія: Історичні науки. Чернігів, 2003. Вип. 15. № 1. С. 8–12.
50. Дятлов В.О. Питання курсу Нової історії у світлі історичної комунікології // Історія та правознавство. Спецвипуск: Проблеми змісту шкільного курсу Нової історії. 2005. № 34–36 (62–64). С. 83–90.
51. Дятлов В.А. Реформаторы и проблема преобразования «больного» общества (идеи и опыт реформационного движения в Германии 1517–1525 гг.) //

- Вопросы германской истории: Сб. науч. тр. / Отв. ред. С.И. Бобылева. Д.: РИО ДНУ, 2006. С. 251–262.
- 52.Энгельс Ф. Карл Маркс «До критики політичної економії» // Маркс К., Энгельс Ф. Твори: У 50 т. Т. 13. С. 459–468.
- 53.Энгельс Ф. Соціалізм пана Бісмарка // Маркс К., Энгельс Ф. Твори: У 50 т. Т. 19. С. 177.
- 54.Энгельс Ф. Прощальный лист чистачам газети «Sozialdemokrat» // Маркс К., Энгельс Ф. Твори: У 50 т. Т. 22. С. 79–80.
- 55.Энгельс Ф. – Каутському К. 12 вересня 1882 // Маркс К., Энгельс Ф. Твори: У 50 т. Т. 35. С. 297–298.
- 56.Энгельс Ф. – Бебелю А. 11–12 декабря 1884 // Маркс К., Энгельс Ф. Твори: У 50 т. Т. 36. С. 202–206.
- 57.Энгельс Ф. – Бебелю А. 30 грудня 1884 // Маркс К., Энгельс Ф. Твори: У 50 т. Т. 36. С. 228.
- 58.Ерусалимский А.С. Бисмарк. Дипломатия и милитаризм. М.: Наука, 1968. 284 с.
- 59.Ерусалимский А.С. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века. М.–Л.: АН СССР, 1948. 768 с.
- 60.Ерусалимский А.С. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века. 2-е изд. М.: АН СССР, 1951. 607 с.
- 61.Ерусалимский А.С. Германский империализм: история и современность (Исследования, публицистика). М.: Наука. 1964. 664 с.
- 62.Заболотна Л.Л. Витоки німецького колоніалізму, 70-і – перша пол. 80-х рр. XIX ст. // Вісник Луганського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Історичні науки. № 15 (154) серпень. Луганськ: ДЗ «ЛНУ ім. Т. Шевченка», 2008. С. 59–65.
- 63.Задворна О. Англо-німецьке колоніальне протистояння в Африці (1890–1896 рр.) // Слов'янський вісник: Зб. наук. пр. Серія «Історичні та політичні науки». Рівне: РІС КСУ, 2009. Вип. 8. С. 65–70.
- 64.Ивонин Ю.Е. Фридрих II Гогенцоллерн и Иосиф II Габсбург // Вопросы истории. 2003. № 10. С. 49–74.

65. Ивонин Ю.Е., Ивонина Л.И. Властители судеб Европы: Императоры, короли, министры XVI–XVIII вв. Смоленск: Русич, 2004. 464 с.
66. Империализм ФРГ: Пер. с нем. М.: Политиздат, 1973. 631 с.
67. История германского колониализма в Африке: Пер. о нем. М.: Наука, 1983. 412 с.
68. Кабаченко А.П. История мировой политики. Систематизация политических учений и доктрин. М.: МГУ, 2009. 250 с.
69. Кагаров Е.Г. Владислав Петрович Бузескул (з нагоди 70-річчя з дня народження) // Східний світ. 1928. № 3–4. С. 3–9.
70. Кадеев В.И. В.П. Бузескул как историк // Вестник Харьк. ун-та. 1983. № 238: История и культура докапиталистических формаций. С. 108–116.
71. Кадеев В.И. Владислав Петрович Бузескул – профессор Харьковского университета. Биобиблиография. Харьков, 1998. 42 с.
72. Кариков С.А. Реформация в Брауншвейге: военный фактор // Війна і насильство: минуле та майбутнє (60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні присвячується). Харків, 2005. С. 32–34.
73. Каутский К. Колониальная политика в прошлом и настоящем: Пер. с нем. СПб.: Знание, 1900. 64 с.
74. Космач Г.А. Кризис германского либерализма в годы Вейсмарской республики: Идеология и политика Немецкой демократической партии в 1918–1929 гг. Минск: Изд-во Университетское, 1989. 190 с.
75. Косяк С.М. Німецький колоніально-товариський рух 70-х – початку 80-х років XIX ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ. Рівне: РДГУ, 2006. Вип. 12. С. 141–144.
76. Косяк С.М. Пангерманський союз і колоніальне питання (1891–1900 рр.) // Питання німецької історії: Зб. наук. пр. / Гол. ред. С.Й. Бобилева. Д.: РВВ ДНУ, 2007. С. 359–370.
77. Косяк С.М., Троян С.С. Німецькі колоніальні товариства (друга половина XIX століття): Монографія. Рівне: РІС КСУ, 2008. 60 с.

78. Косяк С.М. Німецький колоніально-товариський рух у 1842–1882 рр. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ. Рівне: РДГУ, 2010. Вип. 18. Спецвипуск: Проблеми історії в сучасному науковому дискурсі. С. 101–104.
79. Косяк С.М. Німецькі колоніальні товариства і союзи: утворення, склад і діяльність (друга половина XIX ст.): Автореф. дис... к.і.н. Чернігів, 2011. 20 с.
80. Кулінич І.М. Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900–1914 рр.). К.: АН УРСР, 1960. 216 с.
81. Липа Ю. Королівство Київське по проекту Бісмарка. Одеса: б.в., 1917. 42 с.
82. Листратова А.А. Колоніальна політика «железного канцлера» // *История. Общество. Политика*. 2019. № 2(10). С. 43–46.
83. Матвеева А.Г. Германская империя 1871–1914. М.: Ин-т всеобщ. ист. РАН, 2002. 162 с.
84. Машкин М.Н. Современная историография германской внешней политики // *Империализм и борьба рабочего класса: Сб. статей*. М.: Госполитиздат, 1960. С. 470–505.
85. Меринг Ф. История германской социал-демократии: Пер. с нем.: В 4-х т. М.: Госиздат, 1921.
86. Мировые экономические кризисы 1848–1935 гг.: В 2 т. / Под общ. ред. Е.Варга. М.: Соцэкгиз, 1937.
87. Мун П.Т. Империализм и мировая политика: Пер. с англ. М.-Л.: Госиздат, 1925. 430 с.
88. Нападовская Н.Д. Англо-американская буржуазная историография о позиции германской социал-демократии в колониальном вопросе // *Вопросы новой и новейшей истории*. К., 1988. Вып. 34. С. 127–133.
89. Нахтигаль Г. Судан и Сахара: Результаты шестилетнего путешествия в Африке: Пер. с нем. М.: Наука, 1987. 302 с.

90. Павленко Г.В. Бисмарк, Германская империя и уроки истории (Обзор западногерманской реакционной историографии) // Новая и новейшая история. 1971. № 5. С. 153–162.
91. Пакуль Н.М. В.П. Бузескул как историк // Наукові записки науково-дослідної кафедри історії європейської культури. 1929. Вып.3. С. 11–24.
92. Патрушев А.И. Германские канцлеры от Бисмарка до Меркель. М.: МГУ, 2009. 432 с.
93. Патрушева М.О. Пангерманизм и колониальная стратегия Германии в конце XIX – начале XX вв. // Россия и Восток: взгляд из Сибири в конце столетия: материалы и тез. докл. к междунар. науч.-практ. конф. (24–27 мая 2000 г., Иркутск): В 2 т. Иркутск, 2000. Т. 1. С. 22–25.
94. Патрушева М.О. «Изобретенная традиция»: основные направления формирования колониального мировоззрения в последней трети XIX – начале XX в. в Германии // Международные отношения в университете XXI века. Иркутск, 2001. С. 41–53.
95. Петряев К.Д. Курс лекций по истории Франции, Германии, Англии, Ирландии и США 1871–1914 гг.: В 2-х ч. К.: КГУ, 1958–1959.
96. Петряев К.Д. Мифы и действительность в «критическом пересмотре» прошлого. Очерки буржуазной историографии ФРГ. К.: КГУ, 1969. 249 с.
97. Петряев К.Д. Очерки по истории Германии начала XX века (1900–1914 гг.). Одесса: б.и. 1959. 355 с.
98. Питльована Л.Ю. Англо-німецькі відносини на рубежі XIX–XX ст.: проблеми колоніального поділу Африки: Автореф. дис. ... к.і.н. Львів, 2003. 23 с.
99. Плеханов Г.В. Избранные философские произведения: В 5 т. М.: Госполитиздат, 1956.
100. Плюта Н.В. Франція і колоніальна політика Німеччини 80–90-х років XIX століття // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ. Рівне: РДГУ, 2010. Вип. 19. С. 198–204.

101. Плюта Н.В. Створення франко-німецької колоніальної антанти та французьке суспільство // *Materiály VI mezinárodní vědecko-praktická conference «Zprávy vědecké ideje – 2010»*. Díl 9. Historie. Filozofie. Administrativa. Praha, 2010. S. 37–40.
102. Плюта Н.В. Політична боротьба у Франції з питань колоніальної політики в Африці (70–90-і рр. ХІХ ст.): Автореф. дис... к.і.н. Чернігів, 2011. 20 с.
103. Подаляк Н.Г. Ганза // *Город в средневековой цивилизации Западной Европы*. М., 2000. Т. 4. С. 125–150.
104. Подаляк Н.Г. Ганзейсько-датське суперництво в другій половині ХІV ст. // *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. К., 2004. Вип. 13. С. 238–250.
105. Подаляк Н.Г. Вулф Вулфам: кар'єра и судьба ганзейского дипломата ХІV века // *Средние века*. М., 2005. Вып. 66. С. 170–199.
106. Подаляк Н.Г. Могутня Ганза. Комерційний простір, міське життя і дипломатія ХІІ–ХVІІ століть. Наукове видання. К.: Темпора, 2009. 360 с.
107. Политикус. Беглый очерк колониальной политики Германии // *Русская мысль*. 1906. Кн. 7. С. 1–23.
108. Полонский Л. История Бисмарка в связи с историей его страны // *Вестник Европы*. 1872. № 6. С. 558–583.
109. Практическая философия ХІХ века (Идеи, практические взгляды Бисмарка на войну и мир и практическое применение) // *Вестник Европы*. 1873. № 1. С. 201–233.
110. Пуховская Е.Ю. Колониальная политика Германии в Намибии (Юго-Западной Африке) в 1884–1915 гг.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Томск: Томский государственный университет им. В.В.Куйбышева, 1989. 17 с.
111. Пуховская Е.Ю. Колониальная политика Германии в Намибии (Юго-Западной Африке) в 1884–1915 гг.: Дисс. ... канд. ист. наук. Иркутск, 1989. 247 с.
112. Пуховская Е.Ю. Колониальная идея в кайзеровской Германии: замыслы и воплощение: Дисс. ... докт. ист. наук. Иркутск, 2001. 833 с.

113. Ратцель Фр. Человечество как жизненное явление на земле. М.: Книжное дело, 1901. 132 с.
114. Резников В. Политика кайзеровской Германии в Океании. М.: Наука, 1975. 127 с.
115. Российский государственный военно-исторический архив. Ф. 432 Германия. 1789 – 1917. Оп. 1. Д. 3073. Германия. Отдел 1. Общая статистика, 1884, 11 л.
116. Российский государственный военно-исторический архив. Ф. 432 Германия. 1789–1917. Оп. 1. Д. 3075. Внутреннее развитие и немецкая эмиграция за океан, 1884, 77 л.
117. Российский центр хранения и использования документов новой и новейшей истории. Ф. Либкнехта 200. Оп. 4. Т. 2. Д. 1643, 61 л.
118. Российский центр хранения и использования документов новой и новейшей истории. Ф. Либкнехта 200. Оп. 4. Т. 2. Д. 1648, 35 л.
119. Российский центр хранения и использования документов новой и новейшей истории. Ф. Либкнехта 200. Оп. 4. Т. 2. Д. 1652, 2 л.
120. Российский центр хранения и использования документов новой и новейшей истории. Ф. Либкнехта 200. Оп. 4. Т. 2. Д. 1656, 102 л.
121. Российский центр хранения и использования документов новой и новейшей истории. Ф. Либкнехта 200. Оп. 4. Т. 2. Д. 1661, 16 л.
122. Российский центр хранения и использования документов новой и новейшей истории. Ф. Либкнехта 200. Оп. 4. Т. 2. Д. 1697, 2 л.
123. Ротштейн Ф.А. Международные отношения в конце XIX в. М.–Л.: АН СССР, 1960. 705 с.
124. Ряполов В.В. «Колониальный вопрос» в Германии (1870-е – 1880-е годы): в поисках национальной государственной идентичности // История: Факты и символы. 2016. Вып. 7 (2). С. 78–86.
125. Саїд Е. Культура й імперіалізм / Пер. з англ. К.: Критика, 2007. 608 с.

126. Сахновский Е.В., Троян С.С. Историографические аспекты идеологии германского колониализма // Питання нової та новітньої історії країн Європи і Північної Америки. Чернівці, 1993. Вип. 2. Ч. II. С. 253–258.
127. Сахновский Е.В. Проблемы германских колоний в английской буржуазной пропаганде 1914–1917 годов. Поиски «теоретического» обоснования колониальной экспансии // Проблемы идейно-политической борьбы в странах Западной Европы в новое и новейшее время. Омск. 1986. С. 23–32.
128. Сборник консульских донесений: В 56 т. СПб.: Т-во худож. печати, 1898–1910.
129. Сказкин С.Д. Конец австро-русско-германского союза. Т. 1–2. М.: АН СССР, 1928.
130. Сказкин С.Д. Конец австро-русско-германского союза. 2-е изд. М.: АН СССР, 1974. 271 с.
131. Скрозникова В.А. О пенсильванских немцах в этническом составе населения США // Проблемы истории и этнографии Америки. М.: Политиздат, 1979. С. 78–91.
132. Славяно-германские исследования: Сб. статей. М.: АН СССР, 1963. 443 с.
133. Соколов Б. Германская империя от Бисмарка до Гитлера. М.: Эксмо: Алгоритм, 2003. 477 с.
134. Теодорович И. Разработка правительством Германии программы завоеваний на Востоке в 1914–1915 гг. // Первая мировая война 1914–1918. М.: АН СССР, 1968. С. 108–120.
135. Томпсон Е.М. Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм / Пер. з англ. К.: Основи, 2008. 368 с.
136. Троян П.С. Фундаментальні імперативи зовнішньополітичних поглядів Константіна Франтца // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ. Рівне: РДГУ, 2006. Вип. 7. С. 241–245.
137. Троян П.С. Німецька владна еліта 70-80-х рр. ХІХ ст.: детермінація впливу на імперську політику // Актуальні проблеми вітчизняної та

- всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ. Рівне: РДГУ, 2006. Вип. 8. С. 119–123.
138. Троян П.С. Вплив владної еліти на політику Німецької імперії в 70 – 80-х рр. ХІХ ст. // Політологічний вісник: Збірник наукових праць. К.: Знання України, 2006. Вип. 21. С. 275–281.
139. Троян П.С. Константін Франц і концептуалізація німецької політики другої половини ХІХ ст. // Політологічний вісник: Збірник наукових праць. К.: Знання України, 2006. Вип. 22. С. 327–340.
140. Троян П.С. Вплив К.Франца та владної еліти на політику Німецької імперії // Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. Дніпропетровськ, 2006. № 5 (49). С. 155–159.
141. Троян П.С. Зовнішньополітична концепція Константина Франца (друга половина ХІХ ст.) // Вісник Київського міжнародного університету (Серія: «Міжнародні відносини»). К.: КиМУ, 2007. Вип. 5. С. 219–224.
142. Троян П.С. Політичні чинники німецьких середньоевропейських інтеграційних планів (друга половина ХІХ – перша третина ХХ ст.) // Концептуальні засади сучасної міжнародної політики: «константи» і «змінні»: Тези українсько-польського наукового семінару (Рівне, 29–30 жовтня 2007 року). Рівне: РІС КСУ, 2007. С. 16.
143. Троян П.С. Колоніальне питання в Німеччині в умовах активізації пропаганди заокеанської експансії (1871–1884 рр.) // Вісник Київського міжнародного університету (Серія: «Міжнародні відносини»). К.: КиМУ, 2008. Вип. 7. С. 192–209.
144. Троян П.С., Троян С.С. «Чи потрібні Німеччині колонії?»: постановка та еволюція колоніального питання в Німеччині (40-і – перша половина 80-х років ХІХ ст.). Монографія. Рівне: РДГУ, 2008. 112 с.
145. Троян П.С. Константін Франц – політик та ідеолог «нової Німеччини» // Шевченківська весна. Історія. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених. Вип. VI: У 2-х ч. Ч. 2. Праці аспірантів та студентів: У 2-х т. Т. 2. К.: СПД Цимбаленко Є.С., 2008. С. 179–181.

146. Троян П.С. Обґрунтування колоніального питання німецькими науковцями (1841–1870 рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ. Рівне: РДГУ, 2008. Вип. 14. С. 192–204.
147. Троян П.С. Колоніальне питання в Німеччині в середині та другій половині ХІХ ст.: постановка проблеми та концептуальні висновки // Вісник Київського міжнародного університету (Серія: «Міжнародні відносини»). К.: КиМУ, 2009. Вип. 8. С. 203–216.
148. Троян П.С. Концептуальні підходи в Німеччині до проблем імперської політики в другій половині ХІХ ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ. Рівне: РДГУ, 2009. Вип. 16. С. 98–101.
149. Троян С.С. Из истории формирования колониальной идеологии в Германии (1871–1884 гг.) // Вопросы новой и новейшей истории стран Европы и Северной Америки. К., 1992. С. 22–38.
150. Троян С.С. Политическая борьба в Германии по вопросам колониальной политики (сер. 80-х – нач. 90-х годов ХІХ в.). Черновцы. 1993. 81 с.
151. Троян С.С. Проблеми ідеології і політики експансіонізму у науково-публіцистичній спадщині М.П. Драгоманова // Політологічний вісник. К., 1993. С. 206–212.
152. Троян С.С. Становление и развитие идей немецкого колониализма в 40-х – середине 80-х годов ХІХ в. Черновцы. 1993. 83 с.
153. Троян С.С. Концептуальні основи «Серединної Європи»: Монографія. К.: НМЦВО, 2005. 196 с.
154. Троян С.С. Зовнішньополітична концепція Фрідріха Ліста // Вісник Київського міжнародного університету. Серія «Міжнародні відносини». К.: КиМУ, 2007. Вип. 6. С. 120–130.
155. Троян С.С. Німецькі зовнішньополітичні ідеї 50–70-х років ХІХ ст. // Вісник Луганського нац. пед. ун-ту ім. Т. Шевченка (історичні науки). Луганськ, 2007. № 4 (121). С. 59–66.

156. Троян С.С. Китай у сфері колоніальної політики Німецької імперії (кінець XIX століття) // Університет: Історико-філософський журнал. 2009. № 6 (32). С. 10–15.
157. Троян С.С. Витоки німецького колоніалізму: колоніальні плани та заокеанська діяльність німецьтва у XVI–XVIII ст. // Україна-Європа-Світ. Вип. 4: Міжнародний зб.наук. праць. Сер.: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л.М. Алексієвець. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2010. С. 135–145.
158. Троян С.С. На шляху до «світової політики»: боротьба Німеччини за португальські й іспанські колонії наприкінці XIX століття // Слов'янський вісник: Збірник наукових праць. Рівне: РІС КСУ, 2010. Вип. 9. С. 181–187.
159. Троян С.С., Троян П.С. Отто фон Бісмарк і колоніальне питання в Німеччині (1840–1890 рр.): монографія. Рівне: РІС КСУ, 2011. 224 с.
160. Троян С.С., Фисанов В.П. *Немецкая Mitteleuropa: историческая ретроспектива (немецкие планы создания Серединной Европы конца XIX – начала XX века)*. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2013. 96 с.
161. Троян С.С. Постколоніальні студії: Україна в постколоніальних дослідженнях // *Postkolonializm–Tożsamość–Gender. Europa Środkowa, Wschodnia i Południowo-Wschodnia / pod redakcją Agnieszki Matusiak*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2014. S. 61–74.
162. Троян С.С. Німецька колоніальна політика рейхсканцлера Отто фон Бісмарка // Науковий вісник Дипломатичної академії України, Вип. 22. Зовнішня політика і дипломатія: традиції, тренди, досвід, Частина I. Серія «Історичні науки», за заг. ред. В.Г. Ціватого, Н.О. Татаренко. К.: ДАУ при МЗС України, 2015. С. 130–135.
163. Троян С.С., Валюх Л.І., Плюта Н.В. *Англо-франко-німецьке колоніальне протистояння в Африці (остання третина XIX ст.): монографія*. Київ: Кондор-Видавництво, 2016. 246 с.

164. Троян С.С. Німеччина у боротьбі за «місце під сонцем» (колоніальна та «світова політика» в 1884–1900 pp.): монографія. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2017. 152 с.
165. Троян С.С., Троян П.С. Колоніальне питання і пропаганда в Німеччині (1841–1891 pp.): монографія. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2018. 244 с.
166. Туполев Б.М. Западногерманская историография колониальной политики Германии в конце XIX – начале XX в. // Ежегодник германской истории. 1974. М.: Наука, 1975. С. 296–315.
167. Туполев Б.М., Пегушев А.М. Восстание Маджи-Маджи. Становление и кризис германского колониального правления в Восточной Африке. М.: Наука, 1991. 265 с.
168. Туполев Б.М. Германская империя в борьбе за «место под солнцем». М.: Наука, 1992. 294 с.
169. Туполев Б.М. «Дранг нах Зюд-Остен» // В «пороховом погребі Європи». М.: Индрик, 2003. С. 54–94.
170. Убилава В.Д. Изучение Пангерманского союза в отечественной историографии // Историк и его эпоха. Вторые Даниловские чтения (20–22 апреля 2009 г., г. Тюмень). Тюмень: Мандр и К, 2009. С. 113–117.
171. Улановская И.А. Борьба за Восточную Африку и пресса (1884–1890). М.: Наука, 1969. 213 с.
172. Фокин С.В. «Дранг нах Африка»: колониальная политика Германии (конец XIX – 30-е годы XX века). М.: Граница, 2003. 167 с.
173. Фокин С.В. Колониальная политика Германии в 1871–1941 гг.: Дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.15. Москва, 2004. 424 с.
174. Фокин С.В. Геополитическое измерение колониальной политики Германии. М., 2005. 218 с.
175. Хальгартен Г. Империализм до 1914 года. Социологическое исследование германской внешней политики до первой мировой войны: Пер. с нем. М.: Изд-во иностр. л-ры, 1961. 695 с.

176. Хасанов В. Furor Teutonicus, або «Бісмарк, який пережив себе, але не свою велич» // Дзеркало тижня. № 38 (566). 2005. 1–7 жовтня.
177. Центральный державный историчный архив України. Ф. 708 Київський університет. Оп. Рада, 1884 р. Спр. 139, 286 арк.
178. Чарный И.С. Начало колониальной экспансии Германии в Африке (1879 – 1885) / И.С.Чарный. – М.: Наука, 1970. – 213 с.
179. Чарный И.С. Об истоках колониальной экспансии Германской империи в первой половине 80-х годов XIX в. // Уч. зап. Московского пед. ин-та им. Ленина. 1964. № 205. С. 241–293.
180. Чубинский-Надеждин В.В. Бисмарк. Политическая биография. М.: Мысль, 1988. 414 с.
181. Шапталов Б.Н. Теория и практика экспансионизма: Опыт сильных держав. М.: Либроком, 2009. 384 с.
182. Шнеерсон Л.М. На перепутье европейской политики. Минск: Изд-во Университетское, 1984. 207 с.
183. Шпорлюк Р. Комунизм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста / Пер. з англ. Г.Касьянов. К.: Основи, 1998. 479 с.
184. Щербаков А.И. Колониальный вопрос в спектре политических взглядов ведущих партий Германии // Вестник Московского государственного лингвистического университета. 2014. Вып. 23(709). С. 204–218.
185. Эйсымонт В.С. Борьба вокруг колониального вопроса и рост шовинизма в Германии накануне ее первых колониальных захватов // Уч. зап. Омского пед. ин-та. 1957. Вып. 8. С. 103–171.
186. Эйсымонт В.С. Из истории колониальной политики юнкерски-буржуазной Германии // Там само. 1965. Вып. 22. С. 161–202.
187. Энциклопедический словарь Ефрона-Брокгауза: В 82 т. СПб.: Изд-во Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, 1895.
188. Anderson P.R. The Background of Anti-English feeling in Germany, 1890–1902. Washington, 1939.

189. Archiv der Internationalen Instituts für Sozialgeschichte. Amsterdam: Institut für Sozialgeschichte, 1970. 572 S.
190. Arendt O. Ziele deutsche Kolonialpolitik. B., 1886.
191. Bade K.J. Fabri und der Imperialismus in der Bismarckzeit: Revolution, Dopression, Expansion. Freiburg: Atlantio, 1975. 579 S.
192. Bade K.J. Imperialismus und Kolonialmission: kaiserliches Deutschland und koloniales Imperium. Wiesbaden: Steiner, 1982. 333 S.
193. Bade K.J. Fabri und der Imperialismus in der Bismarckzeit: Revolution, Dopression, Expansion. Freiburg: Atlantio, 2005. 670 S.
194. Ballhausen L. Bismarck-Erinnerungen des Staatsministers L. v. Ballhausen. 3. Aufl. Stuttgart: J.G.Gotta, 1920. 622 S.
195. Ballod C. Grundriss der Statistik enthaltung Bevölkerungswirtschafts, Finanz – und Handelstatistik. B.: o.V., 1913. 348 S.
196. Bebel A. Ausgewählte Reden und Schriften: In 2 Bde. B.: Horst Barthel, 1970–1978.
197. Bebel A. Briefwechsel mit F.Engels. L.–The Haque-P.: Dietz, 1965. 122 S.
198. Bericht über die Verhandlungen des 19. Kongresses deutscher Volkswirte in Berlin, 21–23. Oktober 1880. B.: o.V., 1880. 188 S.
199. Bismarck H. Aus seiner politischen Privatkorrespondenz. Göttingen: Vandenoock und Ruprecht, 1964. 598 S.
200. Bismarck O. Dokumente seines Lebens, 1815–1898. Lpz.: Ph.Reclan jun., 1986. 479 S.
201. Bismarck O. Die gesammelten Werke: In 15 Bde. B.: Verlag für Politik und Wirtschaft, 1924–1933.
202. Bismarcks Kolonialpolitik in Neu Gwinea // Kölnische Zeitung. 1884. 28 Juni.
203. Boeckh R. Der deutschen Volkssahl und Sprachgebiet in den europäischen Staaten. B.: o.V., 1869. 102 S.
204. Böhme H. Big-Business, Pressure Groups and Bismarck's Turn to Protectionism, 1873–1879 // Historical Journal. № 10. 1967. S. 218–236.

205. Born K.E. Wirtschafts – und Sozialgeschichte des Deutschen Kaiserreichs: 1867/71–1914. Stuttgart: Steiner, 1985. 175 S.
206. Briefe und Auszüge von J.Ph. Becker, J. Dietzgen, F. Engels, K. Marx u.a. an P.A. Sorge und andere. Stuttgart: Steiner, 1921. 342 S.
207. Die Briefe von F. Engels an E. Bernstein. B.: Vorwärts, 1925. 156 S.
208. Britische Kolonialpolitik in Afrika und Deutschland // Angra-Pequena. B., 1884. № 7. S. 12–43.
209. Brose M. Die deutsche Kolonialliteratur von 1884–1895, 1898–1902, 1904. B.: Mitter, 1897, 1900–1905.
210. Bueck H. Der Zentralverband deutscher Industrialier und seine dreissigjährige Arbeit (1876–1906). B.: Mitter, 1906. 387 S.
211. Die bürgerlichen Parteien in Deutschland: In 2 Bde. Lpz.: Institut für Socialpolitik, 1970.
212. Canis K. Bismarck und Waldersee. B.: Akad. Verlag, 1980. 328 S.
213. Cunow G. Allgemeine Wirtschaftsgeschichte. Eine Übersicht über die Wirtschaftsentwicklung von der primitiven Semmelwirtschaft bis zum Hochkapitalismus. Bd. 4. B.: Diets, 1931. 452 S.
214. Darmstädter P. Geschichte der Aufteilung und Kolonisation Afrikas seit dem Zeitalter der Entdeckungen: In 2 Bde. B.-Lpz., 1920.
215. Deckert E. Die Kolonialreiche und Kolonisationsobjekte der Gegenwart. Lpz.: Dürr, 1884. 281 S.
216. Deutsche Kolonialpolitik in Angra-Pequena // Angra-Pequena. B., 1884. № 5. S. 4–11.
217. Deutsche Kolonialpolitik in Dokumenten: Gedanken und Gestalten aus den letzten fünfzig Jahren. Lpz.: Dieterich, 1938. 608 S.
218. Deutsche Kolonialpolitik // Vorwärts. Berliner Volksblatt. 1884. 2 Oktober.
219. Deutsche Kolonialpolitik. Redaktionsartikel // Kölnische Zeitung. 1885. 22 Juli.
220. Deutschland und England in Süd-West Afrika // Angra-Pequena. B., 1884. № 4. S. 8–31.

221. Deutschland und Kolonien (G.Colin) // Kölnische Zeitung. 1882. 15 September.
222. Dokumente der deutschen Politik und Geschichte von 1848 bis zur Gegenwart: Ein Quellenwerk für die politische Bildung und staatsbürgerliche Erziehung: In 8 Bde. B., 1951–1954.
223. Dokumente zur deutschen Verfassungsgeschichte 1851–1918: In 2 Bde. Stuttgart: Steiner, 1964.
224. Eckardstein H. Lebenserinnerungen und politische Denkwürdigkeiten: In 2 Bde. P.–Lpz.: List, 1920.
225. Eisenbacher H. Stellung der württembergischen Presse zu den Anfängen von Bismarcks Kolonialpolitik in der Jahren 1878–1885. Stuttgart: Verl. von W. Kohlhammer, 1926. 99 S.
226. Engelberg E. Bismarck: Urpreusse und Reichsgründer. B.: Siedler, 1985. 839 S.
227. Engels F. Briefe an Bebel. B.: Diets, 1958. 364 S.
228. Engels F. Briefwechsel mit K.Kautsky. Wien: Wiener Volksbuchhandlung, 1955. 90 S.
229. Die Erschliessung von Deutsch-Südwestafrika durch Adolf Lüderitz. Akten, Briefe, Denkschriften. Oldenburg: o.V., 1945. 384 S.
230. Eulenburg-Hertefeld Ph. Politische Korrespondenz. Bd. 1. Boppard am Rhein, 1976. 740 S.
231. Fabri F. Die Lage und Stellung der Rheinischen Missionsgesellschaft // Evangelisches Gemeindeblatt aus und für Rheinland und Westfalen (red. v. B. Huyssen). 1863. N 8. S. 33–43, 57– 61, 144–155, 161–173.
232. Fabri F. Bedarf Deutschland der Kolonien?. Gotha: Perthes, 1879. 108 S.
233. Fabri F. Reichstagswahl und überseeische Politik // Kölnische Zeitung. 1881. 4 August.
234. Fabri F. Der Orient und die deutschen Colonialbestrebungen // Colonialpolitische Correspondenz. 1883. Nr. 5.

235. Fabri F. (Koloniale Bewegung und koloniale Politik). Rede vor der konstituierenden Versammlung der Abt. Berlin des Deutscher Kolonialverein am 30. 04. 1884 in Berlin // Deutsche Kolonialzeitung. 1884. Nr. 1. S. 193.
236. Fitsmaurice E. The life of Granville George 1815–1891: In 2 Vol. L.: Longmans, 1905.
237. Frantz C. Das neue Deutschland. Lpz.: Winter, 1871. 317 S.
238. Frantz C. Der Federalismus als universale Idee. Beiträge zum politischen Denken der Bismarckzeit. B.: Oswald Arnold Verl., 1948. 472 S.
239. Frantz C. Die Naturlehre des Staates, als Grundlage aller Staatswissenschaft. Lpz.-Heidelberg: Winter, 1870. 460 S.
240. Frantz C. Die Philosophie der Mathematik. Zugleich ein Beitrag zur Logik und Naturphilosophie. Lpz.: H.Hartung, 1842. 412 S.
241. Frantz C. Die Weltpolitik: In 3 Bde. Chemnitz: Mönchengladbach-Rheydt, Volksvereins-Vlg, 1883.
242. Frantz C. Hegels Philosophie in wortlichen Auszugen. Fur Gebildete aus dessen Werken zusammengestellt und mit einer Einleitung herausgegeben. B.: Duncker u. Humblot, 1843. 274 S.
243. Frantz C. Polen, Preussen und Deutschland. Ein Beitrag zur Reorganisation Europas. Faksimiledruck der Ausgabe Halberstadt 1848. Köln: Faksimiledruck, 1969. 321 S.
244. Frantz C. Speculative Studien. H.1. Über die Freiheit. B.: W.Hermes, 1843. 186 S.
245. Frantz C. Unsere Politik (anonym). B.: F.Schneider u. Co., 1850. 144 S.
246. Frantz C. Versuch über die Verfassung der Familie. Ein Mittel gegen den Pauperismus. B.: W.Hermes, 1844. 253 S.
247. Frey W. Gebt uns Kolonien! Ein socialpolitischer Mahnruf aus der deutschen Jugend. Chemnitz: Schmeitzner, 1881. 14 S.
248. G.Rohlf's und Kolonialpropaganda // Unsere Zeit. 1882. Bd. 2. № 9. S. 359–364.
249. Gall L. Bismarck: Der Weiße Revolutionär. F. M.: Prepyläen, 1980. 812 S.

250. Gehre F.M. Über die europäische Kolonisation in der südlichen Hälfte des tropischen Afrika: Inaug.–Diss. Lpz., 1877. 128 S.
251. Gemkow G. Dokumente des Kampfes des deutschen Sozialdemokratie gegen Bismarckskolonialpolitik und gegen den Rechtsopportunisten in den Jahren 1884/85 // Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung. 1959. №2. S. 350–368.
252. Geschichte der Frankfurter Zeitung 1856 bis 1906. F.a.M.: FC, 1906. 977 S.
253. Gesellschaft in Deutschland und Kolonialpolitik // Kölnische Zeitung. 1883. 2 November.
254. Gotsch M. Die deutsche Völkerkunde und ihr Verhältnis zum Kolonialismus. Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1983. 288 S.
255. Die Große Politik der europäischen Kabinette 1871–1914: Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. Bd. 1–40. B.: Dt. Verl.–Gesellschaft für Politik und Geschichte, 1922–1927.
256. Gründer H. Geschichte der deutschen Kolonien. Paderborn, München, Wien, Zürich, 2004. 336 S.
257. Hagen M. Bismarcks Kolonialpolitik. Stuttgart–B.: Dt. Verl.-Anst., 1923. 593 S.
258. Hamburg und deutsche Kolonialpolitik // Grenzboten. 1882. S. 260–261.
259. Handbuch der Verträge 1871–1964: Verträge und andere Dokumente aus der Geschichte der internationalen Beziehungen. B.: Dt. Verl. der Wiss., 1968. 787 S.
260. Herrfurt K. Fürst Bismarck und die Kolonialpolitik. B.: Trewendt, 1909. 437 S.
261. Hohenlohe-Schillingsfürst Ch. Denkwürdigkeiten der Reichskanzlerzeit. Stuttgart-B.: Verl.–Anstalt, 1931. 637 S.
262. Holstein F. Die geheimen Papiere: In 4 Bde. Göttingen: Musterschmidt, 1956–1963.
263. Hübbe-Schleiden W. Aethiopien-Studie über Westafrika. Hamburg: Verl. L.Friedrichsen, 1879. 412 S.
264. Hübbe-Schleiden W. Überseeische Politik: In 2 Bde. Hamburg: Verl. L.Friedrichsen, 1881.

265. Hyrkkänen M. Sozialistische Kolonialpolitik: Eduard Bernsteins Stellung zur Kolonialpolitik und zum Imperialismus 1882–1914. Ein Beitrag zur Geschichte des Revisionismus. Helsinki: SNS, 1986. 382 S.
266. Ibbeken R. Das aussenpolitische Problem Staat und Wirtschaft in der deutschen Reichspolitik 1880–1914: Untersuchungen über Kolonialpolitik, internationale Finanzpolitik, Handelsverträge und die Bagdadbahn. Schleswig: o.V., 1928. 286 S.
267. Jäckel H. Die Landesgesellschaften in den deutschen Schutzgebieten. Jena: o.V., 1909. 411 S.
268. Jacob G.E. Deutsche Kolonialpolitik in Dokumenten. Lpz.: Dieterich, 1938. 608 S.
269. Jahrbuch der deutschen Kolonialpolitik: Aktenstücke der deutschen Kolonialpolitik. Bd. 1, 3. Lpz.: Renger, 1885–1890.
270. James L. The savage wars: Brit. campaigns in Afrika, 1870–1920. N.Y.: Martin's press, 1985. 297 p.
271. Kaindl R.F. Fr. List als Bahmbrecher Grossdeutschlands. München: o.V., 1922. 156 S.
272. Kardorf S. Wilhelm von Kardorff: Ein nationaler Parlamentarier in Zeitalter Bismarcks und Wilhelms II, 1820–1907. B.:Mittler, 1936. 384 S.
273. Kaupmann K. Friedrich List als Prophet des neuen Deutschland. Tübingen: o.V., 1915. 121 S.
274. Kautsky K. Sozialismus und Kolonialpolitik: Eine Auseinandersetzung. B.: Vorwärts, 1907. 80 S.
275. Kennedy P.M. The rise of the Anglo-German Antagonism, 1860–1914. L.: Allen end Unwin, 1980. 604 p.
276. Kirchhoff A. Die Südseeinseln und der deutsche Südseehandel. Heidelberg: o.V., 1880. 136 S.
277. Kirchhoff A. Was bedeutet uns Angra Pequena? // Unsere Zeit. Deutsche Revue der Gegenwart. Jg. 1884, II. S. 145–152.

278. Klaus K. Die deutsche Kolonialgesellschaft und die deutsche Kolonialpolitik – von den Anfängen bis 1895: Inaug.–diss. B., 1966. 292 S.
279. Kolonialfrage und deutsche Gesellschaft // Kölnische Zeitung. 1882. 15 September.
280. Koloniasia // Kladderadatsch. Humoristisch-satirisches Wochenblatt. 1884. 18 Mai. №. 22–23.
281. Koschitsky M. Deutsche Kolonialgeschichte: In 2 Bde. Lpz.: Baldasnis, 1888.
282. Krone D. Die Rolle der «Afrikanischen Gesellschaft» in der kaiserlich-deutschen Kolonialpolitik Ende des 19. Jahrhunderts // Asien, Afrika, Lateinamerika. B., 1983. Bd. II. H. 3. S. 455–464.
283. Kuszynski J. Die Bewegung der deutschen Wirtschaft von 1800 bis 1946. 16 Vorlesungen. B.–Lpz.: Volk und Wissen Verlag, 1946. 217 S.
284. Kuszynski J. Geschichte der Alltage des deutschen Volkswirtschaft im neunzehnten Jahrhundert. B.: Diets, 1952. 421 S.
285. Kuszynski J. Studien zur Geschichte des deutschen Imperialismus: In 2 Bde. B.: Diets, 1952.
286. Lackner H. Koloniale Finanzpolitik im Deutschen Reichstag (von 1880–1919): Inaug.–Diss. B., 1939. 78 S.
287. Lagard P. Deutsche Schriften. Göttingen: R. Gottheil, 1892. 235 S.
288. Lidtke V. The Outlowed Party: Social Democracy in Germany, 1878–1890. Prinseton, 1966.
289. Liebknecht W. Briefwechsel mit deutschen Sozialdemokraten: In 2 Bde. Assen: G.Eckert., 1973. Bd. 1: 1862–1878. 908 p.
290. Liebknecht W. Briefwechsel mit K.Marx und F.Engels. The Haque: G.Eckert., 1963. 509 p.
291. Liebknecht W. Gegen Militarismus und Eroberungskrieg: Aus Schriften und Reden. B.: Diets, 1986. 283 S.
292. List F. Das national System der politischen Ökonomie. 7. Aufl. Stuttgart: Gotta, 1883. 352 S.

293. List F. Gesammelte Werke. Bd. VI. Das national System der politischen Ökonomie. B.: Nobbing, 1930. 664 S.
294. List F. Gesammelte Werke. Bd.V. Die Ackerverfassung, die Zwergwirtschaft und die Auswanderung. B.: Nobbing, 1928. 346 S.
295. Loth H. Die christliche Mission in Südwestafrika (1842–1893). B.: Akad. Verl., 1963. 180 S.
296. Loth H. Zwischen Gott und Cattun: Die Berliner Konf. 1884/85 zur Aufteilung Afrikas. B., 1985.
297. Mac Kensi J. The Portition of Africa, 1880-1900 and European imperialism in the nineteenth century. L.–N.–Y., 1983. 184 p.
298. Marx K. Briefe an A.Bebel, W.Liebknecht, K.Kautsky und andere. Teil I. M.–L.:Verlagsgenossenschaft ausländischer Arbeiter in der UdSSR, 1933. 598 S.
299. Moldenhauer Fr.H. Erörterungen über Kolonial– und Auswanderungswesen. F.a.M.: Brockhaus, 1878. 166 S.
300. Münch H. Adolph von Hansemann. B.: Haus Bredt-Rubel, 1932. 208 S.
301. Müller F. Deutschland – Zanzibar – Ostafrika. B.: Akad. Verl., 1959. 730 S.
302. Neumayer F. Ein Vorkumphez für Deutschlands Grosse zur See und für die koloniale Entwicklung in der ersten Halfte des XIX. Jahrhunderts. Hamburg: o.V., 1900. 312 S.
303. Nusbaum M. Ökonomie, Politik und Kolonialpolitik. Bemerkungen zu H.-U. Wehler Bismarcks und der Imperialismus // Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte. 1972. Teil 3. S. 215–222.
304. Nusbaum M. Vom «Kolonialenthusiasmus» zur Kolonialpolitik der Monopole. Zur deutschen Kolonialpolitik unter Bismarck, Caprivi, Hohenlohe. B.: Akad. Verl., 1962. 167 S.
305. Oloukpona-Yinnon A.P. «...Notre place au soleil» ou l’Afrique des pangermanistes. 1878–1918. P.–L.–Lome: HAHO, 1985. 183 p.
306. Peters K. Die deutsche Emin-Pascha Expedition. München-Lpz.: Oldenburg, 1891. 560 S.
307. Peters K. Gesammelte Schriften. Bd. 1–3. München-B.: Beck, 1941.

308. Peters K. *Wie Deutsch-Ostafrika entstand*. Lpz.: o.V., 1912. 107 S.
309. Pflanze O. *Innenpolitische Probleme des Bismarck-Reiches*. München-Wien: Oldenbourg, 1983. 194 S.
310. *Die politische Parteien in Deutschland und Kolonialpolitik // Kölnische Zeitung*. 1882. 8 December.
311. Prager E. *Die deutsche Kolonialgesellschaft 1882–1907*. B.: Reiner, 1908. 231 S.
312. *Propaganda der Kolonialpolitik in kaizerliches Deutschland // Kölnische Zeitung*. 1883. 9 September.
313. *Protokoll über die Verhandlungen des Parteitages der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands und Protokolle über der Kongresses der Sozialdemokratischen Arbeiterpartei: In 3 Bde. B.–Lpz.: Vorwärts, 1870–1884*.
314. *Quellen zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien. Reihe I. Bd. 3/1*. Düsseldorf: Droste, 1966. 317 S.
315. Rassow P. *Die Stellung Deutschlands im Kreise der Großen Mächte 1887–1890*. Mainz: o.V., 1959. 57 S.
316. *Reichstag, Bismarck und die Leistungen unserer Kolonialpolitik // Allgemeine Zeitung*. 1884. 29 Juni.
317. Richter S., Sonnemann R. *Zur Problematik des Übergangs vom vormonopolistischen Kapitalismus zum Imperialismus in Deutschland // Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte. Bd. 2. B., 1963. S. 128–142*.
318. Rohlfs G. *Neue Beiträge zur Entdeckung und Erforschung Afrika's*. Lpz.: Durr, 1876 (Cassel, 1881). 266 S.
319. Rohlfs G. *Angra Pequena*. Bielefeld-Lpz., 1885.
320. Roscher W. *Kolonien, Kolonialpolitik und Auswanderung*. 2. Aufl. Lpz.–Heidelberg: Winter, 1856. 455 S.
321. Roscher W., Jannasch R. *Kolonien, Kolonialpolitik und Auswanderung*. 3. Aufl. Lpz.: Winter, 1885. 469 S.

322. Ross L. Kleinasien und Deutschland. Reisebriefe und Aufsätze mit Bezugnahme auf die Möglichkeit Deutscher Niederlassungen in Kleinasien. Halle: o.V., 1850. 176 S.
323. Sander L. Geschichte der deutschen Kolonialgesellschaft für Südwest-Afrika von ihrer Gründung bis zum Jahre 1910: In 2 Bde. B.: Reimer, 1912.
324. Sartorius W.A. Deutsche Wirtschaftsgeschichte 1815–1914. Jena: Fischer, 1920. 598 S.
325. Schaus R. Deutsche Militärmarine. 1880–1881. Teil 1 // Allgemeine Zeitung. 1882. 31 Juni.
326. Schaus R. Deutsche Militärmarine. 1880–1881. Teil 2 // Allgemeine Zeitung. 1882. 3 Juli.
327. Schiemann Th. Heinrich von Treitschke. Lehr – und Wanderjahre. München: Oldenburg, 1896. 344 S.
328. Schippel M. Das moderne Elend und die moderne Übervölkerung. Stuttgart, 1888. 138 S.
329. Schippel M. Sozialdemokratisches Reichstages Handbuch: Ein Führer durch die Zeit und Streitfragen der Reichgesetzgebung. B.: Vorwärts, 1902. 1174 S.
330. Schmitt-Egner P. Kolonialismus und Faschismus. Glessen: Loilar, 1975. 224 S.
331. Schröder H.-Ch. Gustav Noske und die Kolonialpolitik des Deutschen Kaiserreiches. B.–Bonn: Alderman Library Stacks, 1979. 273 S.
332. Sell M. Das deutsch-englische Abkommen von 1890. Bonn, 1926.
333. Smith W.D. The German colonial empire. Chape Hill: The Univ. of North Carolina press, 1978. 274 p.
334. Smith W.D. The Ideology of German Colonialism, 1840–1906 // The Journal of modern History. 1974. Vol. 46. № 4. P. 641–662.
335. Sozialgeschichtliches Arbeitsbuch: Materialien zur Statistik des Kaiserreichs 1870–1914. 2. Aufl. München: C.H.Beck, 1975. 186 S.
336. Spellmeyer H. Bismarck parlamentarische Kämpfe und seine Kolonialpolitik: Inaug.-Diss. Stuttgart, 1931. 41 S.

337. Das Staatsarchiv: Sammlung der offizielle Aktenstücke zur Geschichte der Gegenwart. Bd. 43–44. Hamburg: Staatsarchiv, 1884.
338. Stegemann H. Erinnerungen aus meinem Leben und aus meiner Zeit. B., 1930.
339. Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Deutschen Reichstages. Legislaturperiode 1-10. B.: Verl.-Anst, 1871–1892. Bd. 2. B.: Verl.-Anst, 1880. 1880. 25 Februar.
340. Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Deutschen Reichstages. Legislaturperiode 1-10. B.: Verl.-Anst, 1871–1892. Bd. 3. B.: Verl.-Anst, 1880. 1880. 4 Marc.
341. Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Deutschen Reichstages. Legislaturperiode 1-10. B.: Verl.-Anst, 1871–1892. Bd. 4. B.: Verl.-Anst, 1881. IV Legislaturperiode. IV. Session. 1881.
342. Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Deutschen Reichstages. Legislaturperiode 1-10. B.: Verl.-Anst, 1871–1892. Bd. 5. B.: Verl.-Anst, 1881. 1881. 4 Juni.
343. Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Deutschen Reichstages. Legislaturperiode 1-10. B.: Verl.-Anst, 1871–1892. Bd. 1. B. : Verl.-Anst, 1885. 1885. 5 Januar.
344. Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Deutschen Reichstages. Legislaturperiode 1-10. B.: Verl.-Anst, 1871–1892. Bd. 1. B.: Verl.-Anst, 1885. 1885. 6 Januar.
345. Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Deutschen Reichstages. Legislaturperiode 1-10. B.: Verl.-Anst, 1871–1892. Bd. 5. B.: Verl.-Anst, 1885. 1885. 6 Januar.
346. Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Deutschen Reichstages. Legislaturperiode 1-10. B.: Verl.-Anst, 1871–1892. Bd. 5. B.: Verl.-Anst, 1892. I. Session. 1892.
347. Stern R. «Mirreleuropa». Von Leibnitz bis Naumann über List und Frantz, Plank und Lagarde // Der deutsche Krieg. 1917. № 22.

348. Sturz I.I. Der wiedergewonnene Weltteil – ein neues gemeinsames Indian. B.: Simion, 1876. 171 S.
349. Taffs W. Ambassador to Bismarck. L.: F.Müller, 1938. 410 p.
350. Treitschke H. Das Deutsche Ordensland Preussen. Lpz.: Insel-Verl., 1862. 97 S.
351. Treitschke H. Die erste Leistungen der deutschen Kolonialpolitik // Preussische Jahrbücher. 1884. Bd. 54.
352. Treitschke H. Historische und politische Aufsätze: In 3 Bde. Lpz.: Brockhaus, 1913.
353. Treitschke H. Zehn Jahre deutschen Kämpfe. B.: Reimer, 1913. 213 S.
354. Treue W. Deutsche Geschichte von 1807 bis 1890. B.: Dt. Verl., 1961. 577 S.
355. Die Vossische Zeitung: Geschichtliche Rückblicke aus drei Jahrhunderte. B.: Buchhelts, 1904. 355 S.
356. Wackerbeck L. Die deutsche Kolonialgesellschaften: Inaug. Diss. Münster, 1977. 235 S.
357. Waldersee A. Denkwürdigkeiten: In 2 Bde. Stuttgart, 1925.
358. Weber E. Vier Jahre in Afrika: In 2 Bde. Lpz. : Brockhaus, 1878.
359. Weber E. Die Erweiterung des deutschen Wirtschaftsgebiets. Lpz.: Twietmeyer, 1879. 80 S.
360. Wehler H.–U. Bismarcks und der Imperialismus. München: DTV, 1976. 586 S.
361. Windelband W. Grundzüge der Aussenpolitik seit 1871. B.: Zentralverlag, 1926. 104 S.
362. Wirth M. Geschichte der Handelskrisen. F.a.M.: o.V., 1883. 184 S.
363. Wolter H. Alternative zu Bismarck: 1878–1890. B. : Akad.–Verl., 1970. 364 S.
364. Wolter H. Bismarcks Aussenpolitik 1871–1881. B.: Akad.–Verl., 1983. 379 S.
365. Wüd J.A. Die Rolle der Burenrepubliken in der Aussen – und Kolonialpolitik des Deutschen Reiches 1883–1900: Inaug.-Diss. Nürnberg, 1927. 171 S.
366. Wygodzinski W. Wandlungen der deutschen Volkswirtschaft im neunzehnten Jahrhundert. Köln: o.V., 1912. 201 S.
367. Zentrales Staatsarchiv in Potsdam. Reichskolonialamt. № 360, 20 Bl.

368. Zentrales Staatsarchiv in Potsdam. Reichskolonialamt. № 390, 41 Bl.
369. Zentrales Staatsarchiv in Potsdam. Reichskolonialamt. № 396, 86 Bl.
370. Zentrales Staatsarchiv in Potsdam. Reichskolonialamt. № 424, 36 Bl.
371. Zentrales Staatsarchiv in Potsdam. Reichskolonialamt. № 687, 61 Bl.
372. Zentrales Staatsarchiv in Potsdam. Reichskolonialamt. № 950, 2 Bl.
373. Zentrales Staatsarchiv in Potsdam. Reichskolonialamt. № 7160, 215 Bl.
374. Zimmermann A. Geschichte der deutschen Kolonialpolitik. B.: Wittler, 1914.
336 S.

KAPITEL 2 / CHAPTER 2.
COLONIAL ISSUES IN THE GERMAN SCIENTIFIC SPACE (1841-1870)
КОЛОНІАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМАТИКА У НІМЕЦЬКОМУ НАУКОВОМУ ПРОСТОРИ
(1841–1870)

Колоніальне питання в Німеччині почало розроблятися і реально постало в теоретичному ключі в середині XIX ст. ще в умовах політичної роздробленості країни. Головну роль у розробці базових положень, на яких пізніше мала здійснюватися німецька колоніальна політика, відіграли науковці – економісти, історики, сходознавці.

2.1. Колоніальна проблематика у просторі зовнішньополітичної концепції німецького економіста Ф. Ліста

Першу серйозну спробу обґрунтувати прагнення німецьких промислових і фінансових кіл до загарбання колоній зробив задовго до першого офіційного захоплення заморських територій німецький економіст Ф.Ліст. Він був гарячим прихильником промислової революції в Німеччині й бачив вирішення проблеми ринків збуту та сировини для німецької індустрії на шляхах колоніальної та зовнішньополітичної експансії. Ґрунтовну схему взаємозв'язку індустріального капіталістичного розвитку й колоніальної політики німецький економіст виклав в опублікованій у 1841 р. своїй основній роботі «Національна система політичної економії». Вона складається з чотирьох структурно-логічно пов'язаних книг («Історія», «Теорія», «Система» і «Політика»). Окремі важливі аспекти колоніального питання, зокрема колонізації й еміграції, були розроблені також у праці «Аграрне питання, карликові господарства та еміграція».

Могутній засіб для розвитку національної промисловості Ліст вбачав у протекціонізмі. Відомий російський політик С. Вітте* назвав його «батьком цього руху» [3, с. 247]. Але щоб протекціонізм міг зіграти свою позитивну роль необхідні були, на думку Ліста, деякі передумови: достатньо велика кількість

---

* У галузі політичної економії С. Вітте вважав себе послідовником Ліста. Аналізу поглядів німецького економіста він присвятив видану у 1889 р. у Києві книгу «Національна економія і Фрідріх Ліст». Через 23 роки ця книга була перевидана вдруге під назвою «З приводу націоналізму. Національна економія і Фрідріх Ліст» (СПб., 1912).

населення і значна територія, наявність у країні природних багатств, доступ до морів, зручні для оборони кордони. Війна й завоювання розглядалися як один із засобів «округлення» країни, отримання доступу до морів і гирл річок, досягнення природних кордонів і т. п. [22, S. 54-55, 210-211]. Стосовно Німеччини це все означало, що необхідна національна єдність і приєднання до Німецького митного союзу ганзейських міст – Гамбурга, Бремена, Любека. Саме при їх посередництві й допомозі повинна була здійснюватися майбутня німецька колоніальна політика [22, S. 402].

Підкреслюючи значення моря для розвитку країни, Ліст патетично писав: «Море – артерія світу, поле для загальнонародних маневрів, арена, де розгортаються сили і дух підприємливості нації. Море – це колиска свободи. Воно також годувальниця всесвітнього життя. Не розуміти цього – значить добровільно обмежувати свою роль, ухилитися від виконання завдання, призначеного нам Провидінням. Нація без моряків – це все рівно, що птах без крил, риба без плавників, лев без зубів, це все рівно, що воїн, озброєний однією лише дерев'яною шаблею. Нація без кораблів зводиться в ранг ілотів і лакеїв людства» [2, с. 94].

На думку Ліста, серединна частина Європи повинна бути посередником між Заходом і Сходом. Німецький митний союз для виконання цієї історичної ролі має включити до свого складу не тільки ганзейські міста, але й Голландію, Бельгію, Швейцарію. У такому вигляді він стане ядром міцного континентального союзу європейських держав, спрямованого проти Великобританії і загрози світового панування з боку США в майбутньому. «Не доводиться заперечувати, – писав Ліст, – що в основі наполеонівської континентальної системи знаходилося правильне уявлення про потреби та інтереси континенту, хоча слід визнати, що Наполеон цю саму по собі правильну ідею хотів реалізувати способом, який суперечив незалежності та інтересам інших континентальних держав» [22, S. 415]. Тобто, викладаючи свої погляди на зовнішню політику Німеччини, Ліст передбачав у майбутньому виникнення англо-німецького антагонізму. Однак це не заважало йому

проявляти готовність відмовитися від боротьби з Великобританією заради спільних з нею дій проти Росії та Франції.

Ліст обґрунтував ідею про необхідність для Німеччини континентальної експансії, зокрема, в бік країн Дунайського басейну й Малої Азії. Політику континентальних загарбань він розглядав у вигляді завдання, яке носить першочерговий характер, і яке легше реалізувати. Проекти німецького економіста передбачали встановлення домінування європейських держав над Османською імперією, а потім над всією Азією. Це мало бути зроблено у формі свого роду політики «відкритих дверей» відносно країн Близького, Середнього та Далекого Сходу, щоб не допустити встановлення там монополії англійського капіталу. З цією метою Ліст пропонував передати контроль над шляхами з Середземного у Червоне море й Перську затоку до рук Австрії [22, S. 413–414]. Тому не дивно, що розглядаючи колоніальну політику як справу майбутнього, німецький учений насущним завданням вважав німецьку колонізацію Південно-Східної Європи. Він підкреслював, що для переселення жителів Південної Німеччини в район озера Ері потрібно в п'ять разів більше коштів і часу, ніж у Молдавію, Валахію, Сербію чи на південно-західне узбережжя Чорного моря. Щоправда, Ліст розумів, що в Америку німців тягне «пануюча там більша свобода, більша безпека і порядок». Водночас, підписавши договір з Австрією, Німецький митний союз спільно з нею міг би створити у Південно-Східній Європі необхідні умови для німецької колонізації й «експлуатувати турецькі провінції на користь своєї промисловості та зовнішньої торгівлі» [22, S. 425].

Надалі Ліст ще детальніше й глибше розвинув це положення. Він вказав на перевагу для Німеччини територіального розширення на континенті на відміну від англійського методу заморської колонізації. Німецький економіст підкреслював, що якби могутній потік німецької еміграції в Америку повернути в країни Дунайського басейну, то стало б можливим заснування сильної

«німецько-мадярської східної імперії»*, яка б омивалася Чорним та Адриатичним морями. У зв'язку з цим він риторично запитував: «Бо якщо Висока Порта повинна загинути, – а це так само безсумнівно, як опадання пізньої осені висушеного листа, – то кому самою природою буде призначена ця частина турецької спадщини – італійцям? які ніде не заснували жодної колонії, – французам? які займаються колонізацією тільки для того, щоб доводити свою нездатність до неї, – росіянам? які у самих себе і навколо себе мають уже більше, ніж вони здатні колонізувати й цивілізувати за ряд століть. – Кому іншому, як не мадярам у союзі з німцями?» [23, S. 499–500].

Ліст підкреслював, що необхідні для заокеанської колоніальної політики передумови не можуть бути швидко створені. «Однак, – запевняв він, – ми можемо рости як Північна Америка (США), і це буде скоріше та швидше, без моря, флоту та колоній: ми маємо такий же хороший хінтерланд**, яким володіють американці – країни на нижньому Дунаї та на Чорному морі – всю Туреччину, – весь південний схід по цю сторону Угорщини є нашим хінтерландом» [23, S. 502]. Таким чином, у цій програмі експансії у південно-східному напрямку дуже важлива роль відводилася Угорщині. Вона мала стати «ключем до Османської імперії та до всього Леванту» й, одночасно, «бастіоном» проти небезпечної загрози цим задумам з північного сходу – з боку Росії. Тому Ліст намагався переконати угорців, що без союзу з Німеччиною їхню країну чекає дуже сумне майбутнє [23, S. 502].

Як відзначалося вище, суттєве місце у концепції Ліста та його підходах до розуміння суті й напрямків реалізації колоніального питання займали проблеми еміграції. Підкреслюючи особливе значення німецької колонізації Східної Європи, він також вказував, що національні інтереси Німеччини вимагають направити потік німецької еміграції в країни Центральної та Південної Америки. У цьому регіоні держави Німецького митного союзу повинні заручитися підтримкою місцевих урядів, зайнятися «установленням там

* Мова йшла про Німецько-Угорську дуалістичну імперію на чолі з династією Гогенцоллернів і під політичною й економічною егідою Берліна.

** Маються на увазі залежні від Німеччини території на Євразійському континенті.

громадського порядку», не зупиняючись навіть перед відправленням німецьких збройних сил, якщо того буде вимагати конкретна обстановка. При цьому Ліста не бентежив той факт, що діяльність колонізаційних товариств і приватних осіб, яка розгорнулася у зв'язку з переселенням у країни Латинської Америки ще в першій третині XIX ст., набула такої дурної слави й розголосу, що пруське міністерство внутрішніх справ у ряді випадків змушене було її заборонити. Німецький учений також враховував реалії інтенсивної господарської еміграції німців у Сполучені Штати Америки. Адже від кількох десятків до кількох сотень тисяч німців щорічно приїжджали на північноамериканські землі [8].

Згідно документальним даним, Франкфуртська земельна компанія на чолі з Ф. Пасторіусом ще у 1683 р. купила в англійського аристократа адмірала У. Пенна 15 тис. акрів землі та негайно направила за океан на кораблі «Конкорд» першу партію німецьких переселенців. Вони заснували там місто Germantown (сьогодні – Філадельфія), де спочатку поселилося 13 сімей німецьких колоністів. На початку XVIII ст. аналогічну операцію провели ділки з Крефельда і багатий вюртемберзький купець Й. Хайт [8]. До 1727 р. в Північній Америці проживало 20 тис. німців, у 1745 р. – уже 45 тис., а на початок Війни за незалежність, тобто в середині 1770-х років – 125 тис. [8]. У XIX ст. німецька еміграція в США продовжувала зростати. За даними американської статистики, за період з 1820 по 1850 рр. туди прибуло німців у кількості 593 тис. 841 особа [14, с. 742]. Загалом на середину XIX ст. на території США проживав приблизно 1 млн. німецьких переселенців-колоністів та їх спадкоємців.

Не дивлячись на сильний розвиток еміграції з Німеччини й активну участь німців у колоніальній діяльності за океаном, спроби створити заокеанські німецькі організації та колонії довгий час не вдавалися. Тільки в 1832 р. у Нью-Йорку організувалося перше Німецьке еміграційне товариство з метою заселення німецькими переселенцями тоді ще мексиканських територій Техасу

й Орегону. Проте внаслідок внутрішніх суперечностей через два роки це товариство розпалося.

Помітного розмаху набрав німецький колоніально-товариський рух у 40-х роках XIX ст. Він ставив за мету посилення ролі німецьтва в суспільно-політичному житті США. Деякі організації навіть діяли під патронатом німецьких держав. Так, засноване у 1846 р. в Лейпцигу Центральне бюро для піклування про емігрантів користувалося підтримкою урядів Бадена, Гессена та Вюртемберга. У 1842 р. деякі з впливових німецьких князів знову організували Товариство захисту німецьких поселенців у Техасі, де передбачалося навіть створити особливу державу під протекторатом Англії. Однак товариство збанкрутувало та припинило своє існування у 1846 р. До кінця XIX ст. діяло «Гамбурзьке колонізаційне товариство 1849 року», але особливо впливу на еміграційний рух воно не справило.

Очевидно, що німецький колонізаційно-товариський рух у Північній Америці першої половини XIX ст. був слабким. Більшість товариств швидко розпадалися, так і не справивши суттєвого впливу на процеси розвитку німецької колонізації та практичну реалізацію розробленого Лістом колоніального питання. Водночас у Північній Америці німці-колоністи засвоювали від англійців, а потім американців дуже важливе положення ідеології колоніалізму – надійно і довгий час почуваш себе впевнено тільки там, де встановив режим військової окупації. Виправданням для такої «цивілізаторської місії» служила ідея про «дитячий» вік корінного населення Американського континенту. Цим положенням німці користувалися також при здійсненні колоніально-політичних кроків і в інших частинах Землі.

Виходячи з такої ролі і місця німецької еміграції у Північну Америку, вже ранні ідеологи та пропагандисти німецького колоніалізму виступали за те, щоб переселенці по можливості не поривали тісних зв'язків з батьківщиною. Щодо організацій німецьких колоністів у США, то вони мали перетворитися в опорні пункти проведення майбутньої німецької колоніальної політики. Одним із перших прихильників цієї ідеї був саме Ліст. Він небезпідставно вважав, що

німецька еміграція повинна сприяти появі в Німеччині в недалекому майбутньому власних заморських колоніальних володінь.

Таким чином, в особі Ліста прихильники колоніальних загарбань мали ідейного попередника, який не тільки виступав за розширення Німеччини за рахунок сусідніх країн, земель і народів, але й за здобуття заокеанських колоній. Заснування німецької колоніальної імперії, на його думку, повинно стати результатом подальшого розвитку в напрямку досягнення все більшого міжнародного поділу праці між країнами помірною й жаркою кліматичних поясів. Згідно концепції Ліста, розвиток промисловості є пріоритетом країн помірною кліматичного поясу. Стосовно країн з жарким кліматом, то вони не призначені природою для такого розвитку. Тому міжнародний поділ праці у майбутньому повинен будуватися на вказаних відмінностях і розходженнях між обома групами країн. При цьому країни з жарким кліматом потрапляють у залежність від країн помірною кліматичного поясу. Шлях нації з помірним кліматом, на думку Ліста, пролягає через розвиток її промисловості, торговельного флоту та військово-морських сил до заснування колоній у країнах жаркою кліматичного поясу або до іншої гегемонії над цими країнами, які приречені на роль платників данини, на залежність від промислово розвинутих і торгівельних націй [22, S. 198, 289–290]. Ліст стверджував, що кожна нація помірною кліматичного поясу все сильніше зацікавлена в безпосередніх зв'язках із країнами жаркою поясу. Звідси, найважливіше завдання Німеччини – не допустити зосередження всієї торгівлі з економічно відсталими країнами в руках Англії (а в майбутньому й Сполучених Штатів Америки, посилення яких передбачав Ліст) і боротися зі спробами встановлення колоніальної монополії якої б то не було однієї держави.

Ліст вимагав зміни встановленого порядку вважати ту або іншу з відсталих «диких і безлюдних» країн «зайнятою» лише тому, що в одному з її пунктів піднятий чийсь офіційний знак чи національний прапор. У зв'язку з цим він писав: «Якщо зараз здається смішним, що колись римський папа одним розчерком пера ділив земну кулю між католицькими державами, то не менш

смійний звичай вважати цілу країну чиеюсь власністю з тієї лише однієї причини, що на одному з її пагорбів увіткнуто палицю з шовковою ганчіркою, що майорить на ній» [22, S. 415]. Але саме таким чином діяв на перших порах у сфері колоніальної політики рейхсканцлер Бісмарк, який у 1884 р. здійснив перші офіційні колоніальні загарбання. Німеччина підняла свої прапори над значними за розмірами територіями Східної та Південно-Західної Африки, що викликало серйозні протести й заперечення з боку її колоніальних суперників, у першу чергу територіально найбільшої та наймогутнішої за матеріальними й людськими ресурсами Британської імперії.

Тільки та держава може бути визнана власником колонії, вважає Ліст, яка фактично її займає, заселяє і експлуатує. Така вимога була прямо направлена проти претензій англійської буржуазії на монопольне володіння всіма колоніальними територіями. Пізніше, після неодноразових наполягань німецького уряду, її зафіксувала спеціальна декларація про права «заволодіння» африканськими територіями, прийнята у 1885 р. на міжнародній конференції в Берліні по розділу басейну р. Конго [1]. Представник Російської імперії на цій конференції граф П. Капніст повідомляв, що її мета «полягала у відкритті для європейської промисловості і колонізації – між іншим і німецької, – нового збуту й нового поприща при умовах повної рівності, тобто з ліквідацією тієї відомого роду монополії, якою користувалася у цьому відношенні до останнього часу Англія» [1, д. 24, 1884, л. 230]. Заява російського дипломата є прямим підтвердженням досягнення Німеччиною на Берлінській конференції 1884–1885 рр. тієї вимоги, яку ще в 1841 р. обґрунтовував німецький економіст Ф. Ліст у контексті своєї постановки й бачення шляхів реалізації колоніального питання.

Ліст був активним прихильником розвитку капіталізму в тоді ще напівфеодальній Німеччині й у цьому, без сумнівів, прогресивне значення його поглядів. Він виступив з ідеєю про міжнародний поділ праці, правильно передбачив ту роль, яку відіграли ганзейські міста в розвитку капіталістичної Німеччини після 1871 р. Ліст цілком вірно обґрунтував необхідність німецької

господарської заокеанської та континентальної колонізації. Він також зробив правильне передбачення, вибравши одним з районів для заснування Німеччиною своїх колоній басейн Тихого океану. Саме тут Німеччина у майбутньому здобула одні з перших імперських колоніальних володінь: о. Самоа, архіпелаг Бісмарка, Каролінські, Маріанські і Маршалові о-ви, частину о. Нова Гвінея (так звана Земля імператора Вільгельма). У своїх працях Ліст пророчо довів економічну й політичну доцільність і необхідність будівництва залізниці Берлін–Багдад. До її спорудження Німеччина приступила у 1904 р., маючи на меті використати цю колію для здійснення своїх планів проникнення у район Близького та Середнього Сходу, а в перспективі навіть загрожувати британським колоніальним володінням в Індії. Німецький економіст фактично передбачив причини й необхідність здійснення та суть політики «відкритих дверей», яку великі індустріальні держави на рубежі XIX–XX ст. проводили в Китаї.

Водночас зауважимо, що такі явища як війни, агресивна колоніальна політика, боротьба за ринки збуту, закабалення економічно відсталих і слабких у військовому відношенні країн Ліст не відкидав, а включив до своєї програми перетворення Німеччини у велику й могутню індустріальну державу. Взяті самі по собі й перенесені в історичну обстановку 1880-х років, ці ідеї широко використовувалися німецькими політичними та колоніальними колами у пропаганді й розвитку колоніального питання в Німеччині. Зрозуміло, що посиленню інтересу до праць, ідей і передбачень Ліста надзвичайно сприяв перехід Німецької імперії з 1879 р. на шлях протекціонізму, хоча протекціонізм Бісмарка суттєво відрізнявся від протекціонізму Ліста. «Національна система політичної економії» у 1883 р. вийшла сьомим виданням з величезним – на 349 сторінок – вступом проф. К. Егеберга. Пропаганда й широке використання багатьох положень та ідей Ліста прихильниками активної зовнішньої й колоніальної політики Німеччини продовжувалася також у перші десятиріччя XX ст. Для доказу наведемо кілька назв праць німецьких авторів: «Поборник морської величі Німеччини та її колоніального розвитку в першій половині XIX

ст.» (Г. Ноймейєр, 1900), “Фрідріх Ліст – пророк нової Німеччини” (К. Кумиман, 1915), «Серединна Європа. Від Лейбніца до Наумана через Ліста і Франца, Планка і Лагарда» (Штерн і Яквес, 1917), «Фр.Ліст – прокладач шляхів до Великої Німеччини» (Р. Ф. Кайндль, 1922)* [16; 17; 24; 29].

Разом з тим від Ліста не відмежовувалися й демократичні сили в Німеччині. Видатним ученим свого часу, яким він безсумнівно був, вважали його Маркс і Енгельс, які зовсім не схильні були перебільшувати заслуги «буржуазної німецької політичної економії». Щоправда, вони заперечували оригінальність праці Ліста «Національна система політичної економії» вважаючи її «запозиченою» в іноземних учених. Відомий німецький економіст Ю. Кучинський у своїх лекціях зазначав: «Було б сумно, якби наша історія була всього лише рядом відштовхуючих явищ. Але це зовсім не так! Ми маємо також глибоку традицію прогресивних і передових справ, які служать прогресу ідей. Ми не збираємося пройти, не засвідчивши йому своєї поваги, біля такої людини, як Ліст...» [19, S. 8]. Про недооцінку Ліста та його наукової спадщини говорив і відомий науковець Роман Шпорлюк [13], вважаючи, що німецький економіст і його світоглядні позиції в рамках націоналізму були недостатньо поціновані.

Говорячи про заслугу Ліста у розробленні концепції взаємозв'язку між німецькими континентальними й заокеанськими планами колонізації, російський академік С. Сказкін писав: «Фрідріх Ліст, малюючи перед німецькою буржуазією привабливі перспективи національного об'єднання, уявляв собі Німеччину у вигляді двох економічних центрів, зв'язаних між собою: південно-німецький, австро-баварський центр, який повинен охопити економічно весь південний схід Європи, й північно-німецький, прусський центр, господарська енергія якого повинна спрямовуватися в заморські колонії» [9, т. 1, с. 23]. Тим самим, Ліст не тільки розглядав розширення впливу

---

* Раймунд Фрідріх Кайндль – відомий німецький буковинський історик, автор праць з історії Буковини, м. Чернівців і карпатського німецтва. Його книга цікава не лише з точки зору наукового обґрунтування положень і висновків. Вона становить інтерес ще й тому, що покликана була сприяти розгортанню пропаганди, спрямованої на нове піднесення Німеччини після поразки Першої світової війни, у тому числі й на шляху вирішення колоніального питання в нових історичних умовах.

Німеччини на континенті як необхідну передумову успішних заморських колоніальних проникнень, але й зробив свій внесок у розуміння і розвиток положень європейської теорії колонізації, яка зайняла чільні позиції в змістовній частині сформульованого ним колоніального питання. Подальший його розвиток здійснив ще один німецький економіст – Вільгельм Рошер.

2.2. Колоніальна концепція німецького економіста В. Рошера

Ф. Ліст проголосив програму колоніальних загарбань в інтересах впливової торговельно-промислової суспільної групи, виходячи з загальнотеоретичних положень свого економічного учення. Трохи по-іншому підійшов до цієї проблеми В. Рошер – типовий представник німецької науки середини й другої половини XIX ст. Він намагався вивести необхідність колоніального проникнення Німеччини в різні регіони з розгляду конкретної історії колоніальної політики інших країн шляхом вигідних для німецьких фінансово-індустріальних кіл висновків з неї.

У зв'язку з цим слід зазначити, що Рошер належав до економістів й істориків, які вивчали в першу чергу соціально-економічні процеси, виділяючи значення матеріальних факторів і роль народних мас. Поворот у бік соціально-економічної історії, який знайшов відображення в поглядах цих учених – характерна риса суспільно-політичної історичної думки періоду визрівання умов для переходу капіталізму до монополістичної стадії розвитку. Поряд з цим, виділяючи значення соціально-економічних факторів і визначаючи роль народних низів у історичному процесі, Рошер не надавав їм вирішального значення. Ідеалістичну, на його думку, природу подібних поглядів найповніше охарактеризував відомий російський соціаліст Г. Плеханов: «Як назвати історичні погляди людей, які хоча й стверджують, що економічний фактор панує у суспільному житті, але у той же час переконані, що фактор цей, тобто економіка суспільства, у свою чергу є плід людських знань і понять? Такі погляди не можна назвати інакше, як ідеалістичними. Виходить, що економічний матеріалізм ще не включає історичного ідеалізму» [6, т. 2, с. 238]».

Однак різна оцінка сучасниками й наступниками ідей і положень праць Рошера зовсім не заперечує важливого значення раціональності багатьох з них, у тому числі й тих, які стосувалися бачення німецьким економістом колоніального питання.

Авторитет Рошера був особливо великим серед людей, які знаходилися на рівні розуміння завдань тодішньої історичної й економічної науки. Не випадково класичною у тогочасній науковій літературі вважалася книга Рошера «Колонії, колоніальна політика й еміграція», яка побачила світ у період поживленої політичної діяльності німецької буржуазії, викликаної подіями революції 1848–1849 рр. та початком її організаційного й ідейного об'єднання. Про підвищений інтерес до цієї праці свідчить і той факт, що вона двічі перевидавалася – у 1856 і 1885 рр.

Прихильники німецької колоніальної політики всіляко розхвалювали працю Рошера, як один із «доказів» колоніального генія німців, який «теоретично» осмислив те, що англійці й французи здійснювали на практиці. Водночас, щоправда, теоретична діяльність німців у галузі колоніальних проблем викликала іноді велике роздратування в прихильників переходу Німеччини до енергійних практичних заходів у сфері колоніальної політики. Так, німецький гумористично-сатиричний щотижневий журнал «Kladderadatsch» у першій половині 80-х років XIX ст. відобразив таке ставлення до колоніального питання в Німеччині у вигляді двох розміщених поряд картинок під спільним заголовком «Колонізація». Одній з них автори дали назву «Німецька теорія» і зобразили на ній німця, який з посудини з написом «Статті» поливає тендітну квіточку з назвою «Ідея колонізації», а поряд під скляним ковпаком знаходилася не менш «миршава квітка» з написом «Ferein» (союз). Друга картинка називалася «Французька практика» й зображувала французьких солдатів, які стріляють у негрів і піднімають на пагорбі французький прапор [18, S. 89].

Дійсно, Рошер був у першу чергу теоретиком німецького колоніалізму. Значна частина книги «Колонії, колоніальна політика й еміграція», яка

складалася з двох частин, присвячена його системі класифікації колоній. Англійці у той час задовольнялися класифікацією своїх колоній за методами управління ними. Вони виділяли наступні типи колоній:

- 1) ті, що мають представницькі заклади та відповідальні перед ними уряди;
- 2) ті, що мають тільки представницькі заклади;
- 3) коронні або імперські;
- 4) Індія, яка стоїть особняком.

Рошер, уважно проаналізувавши цю й інші системи класифікації колоній першої половини XIX ст., запропонував свою. Згідно поглядам німецького економіста на колонізацію, як складову бачення ним колоніального питання, всі відомі колонії можна розділити на такі види:

- 1) Колонії загарбницькі (Eroberungskolonien). Тут колонізація здійснюється представниками воєнного стану метрополії з метою експлуатації поневоленого населення на свою користь. Колоністи живуть також за рахунок військового розбою й грабунку туземців, організації збройних експедицій углиб їхньої території. До колоній цього типу належали колонії римлян, норманів у Нижній Італії, іспанців у Мексиці та Перу.
- 2) Колонії землеробські й скотарські (Ackerbaukolonien). Колонізація такого роду здійснюється у більшості випадків великими масами людей і виходить з густонаселених країн зі значним приростом населення. Але іноді вона обумовлюється й політичними причинами, релігійними гоніннями й т.п. Такі колонії часто виростають до розряду самостійних держав, після чого відпадають від метрополії. Типовими зразками землеробських колоній були США й англійські колонії в Австралії. Прикладом скотарських або пастуших колоній можуть служити Бурські держави (Трансвааль і Оранжева республіка) в Південній Африці.
- 3) Торгові колонії (Handelskolonien). Засновувалися в основному порівняно невеликим числом вихідців з певної держави, які, поселяючись у новій країні, встановлювали постійні торгові відносини між нею та

метрополією. Ці колонії традиційно виникають на землях, які мають значні природні багатства при дуже низькому рівні культури туземного населення. Торгові компанії, які створюють колонії цього виду, досягають іноді такої могутності, що повністю підпорядковують собі поселення аборигенів (наприклад, Ост-Індська торгова компанія). У XIX ст. такі колонії засновувалися, в більшості випадків, у тропічних країнах, які за кліматичними умовами не сприяли масовому й тривалому поселенню в них європейців. Рошер звертав увагу на те, що всі великі торгові колонії виникали з торгових факторій.

- 4) Плантаторські або плантаційні колонії (Pflanzungskolonien). У господарському плані мало відрізнялися від торгових. Запроваджувалися також переважно в країнах жаркого поясу й служили для добування так званих колоніальних товарів (тобто сирих продуктів жаркого кліматичного поясу – кава, цукор, чай, прянощі, рис, бавовна, фарбники й т. п.). У зв'язку з несприятливими для європейців кліматичними умовами, поселенцями або колонізаторами тут ставали майже виключно підприємці. Вся чорнова робота виконувалася або туземцями, або робітниками, яких вивозили з інших місцевостей із схожим кліматом (наприклад, негри в Південній і Північній Америці, кулі в Австралії й Вест-Індії).
- 5) Колонії для злочинців (Strafkolonien). Створювалися в результаті вивозу з метрополії в заокеанські країни на постійне проживання соціально небезпечних елементів. Прикладом такого виду колоній можуть служити ряд поселень в Австралії [25, S. 4–28].

Рошер прийшов до висновку, що під колонізацією слід мати на увазі «масове поселення в некультурну або малокультурну країну» вихідців з якої-небудь цивілізованої держави. Результатом такого заселення стає колонія, яка знаходиться в тій чи іншій формі залежності від метрополії, тобто держави, з якої вийшли поселенці. Німецький економіст справедливо вважав, що обширні нові території для колонізаційного руху з'явилися завдяки відкриттям європейцями Америки й Австралії, а також морського шляху в Індію. З часу

цих відкриттів колонії набувають повністю іншого характеру, бо європейським народам відкрилися майже необмежені простори для заселення. Окремі держави прагнуть до того, щоб захопити по-можливості більше земель на нових материках, завоювати якомога більше колоній, відтіснити держави-суперниці й виключно з користю для себе скористатися всіма вигодами, які може дати володіння колоніями та торгівля з ними. Це прагнення, підкріплене ученням меркантилістів, привело до створення в XVII ст. так званої колоніальної системи, що виразилося у прийнятті цілого ряду узаконень. Вони стосувалися мореплавства, торгівлі й промисловості, були спрямовані на те, щоб змусити колонії служити джерелом, звідки метрополія могла би дешево отримувати всякого роду сировину. Разом з тим, колонії мали бути ринком, де метрополія збуватиме продукти своєї переробної промисловості. З цією метою, на думку Рошера, укладалися різного роду договори, в яких метрополія, як сильніша сторона, у більшості випадків довільно диктувала свої вимоги колоніям [25, S. 141–142]. Така колонізаційна концепція німецького економіста сприяла розвитку європейської теорії колонізації у середині й другій половині XIX ст.

Крім теорії колонізації Рошер у контексті свого підходу до постановки й вирішення колоніального питання розробив також ряд ідей континентальної й заокеанської експансії Німеччини. Його увагу привернули популярні серед торгово-промислових і фінансових кіл плани німецького проникнення у напрямку Османської імперії. Саме на землях Південно-Східної Європи, за переконанням Рошера, «шляхом мирного розвитку могла би виникнути Нова Німеччина, яка за розмірами території, чисельністю населення та багатством навіть перевершила б стару Німеччину й утворила надійний оплот проти російської небезпеки, панславізму й т. д.» [25, S. 358–359].

Ідея континентальної експансії у Рошера, як і в Ліста, займає провідне місце відносно положення про заокеанську експансію. Обґрунтовуючи плани німецького колоніального проникнення за океан, Рошер звертав увагу, в першу чергу, на американські землі та райони Південної Америки, де з часом Німеччина могла б здобути власні колоніальні володіння. Щоправда, він

розумів, що вказані території досить складні для господарського освоєння й від них важко чекати швидких і великих прибутків для імперії. Виходячи з цього, навіть у сер. 1880-х рр., коли Німеччина уже захопила перші колонії, Рошер загалом скептично ставився до швидких успіхів заокеанської колонізації, віддаючи перевагу німецькій еміграції на схід і південний схід Європейського континенту. Причини зростання еміграційного потоку німців у цьому напрямку він бачив у відносному перенаселенні Німеччини. Тим самим Рошер відмежовувався від більш примітивної тези про абсолютне перенаселення країни. Він повністю поділяв принцип англійського економіста Т. Мальтуса про швидкий ріст народонаселення порівняно з розвитком виробництва засобів існування й закликав до розширення німецької колонізації у вигляді еміграції [26, S. 35]. Рошер пропонував таким шляхом перетворити німецьких переселенців у джерело отримання багатств для Німеччини. Причому, для покращення добробуту людей, що залишаються у країні, потрібно сприяти не будь-якій еміграції, а лише такій, при якій емігрант для батьківщини не втрачається. Це означає, що еміграція повинна здійснюватися у формі постійної колонізації. Таке головне положення теоретичних викладок Рошера, яке разом з іншими його ідеями з питань колоніальної політики та її перспектив справило великий вплив на формування і були покладені в змістовну теоретичну основу колоніального питання в Німеччині в середині XIX ст., а потім і практики колоніальних загарбань із середини 1880-х років.

Рошер, слідом за Лістом, у своїй концепції на перше місце ставить обґрунтування внутрішньої континентальної колонізації, яка мала в майбутньому створити необхідну базу для успішного здійснення зовнішньої заокеанської колоніальної експансії. Обидва німецьких економісти виступають насамперед як представники континентальної колоніальної ідеології та пропаганди, розглядаючи заморську колоніальну теорію і практику у вигляді подальшого її розвитку.

2.3. Колоніальна проблематика у просторі ідей і концепцій німецьких істориків і орієнталістів

Напередодні завершення об'єднання Німеччини помітну роль у концептуальному становленні колоніального питання відіграли представники історичної науки й політики. На цей час припадає початок діяльності історика й публіциста Г. фон Трейчке. За підтримку політики Бісмарка він одержав цілком заслужену кличку «пророк третього рейху». Його заклики до національного об'єднання Німеччини, боротьби з феодалізмом, сепаратистами та юнкерством відіграли на початку діяльності прогресивну роль. Але в умовах формування буржуазно-націоналістичних концепцій у ході боротьби за об'єднання Німеччини «зверху», під домінуванням Пруссії, Трейчке також успішно відродив і використав традиції старої феодальної політики *Drang nach Osten*, доповнивши їх ідеями заокеанської колоніальної експансії. Такий підхід був покладений в основу його постановки колоніального питання. При цьому він відкрито спирався на власне розуміння принципу партійності історичної науки, підкреслюючи, що стоїть на пруських і національно-ліберальних традиціях. Трейчке писав: «З тих пір, як існує світ, у бурхливі періоди його буття історик завжди називався безпартійним тільки в одному випадку: коли він лежав у могилі» [28, S. 226].

У 1862 р. Трейчке написав брошуру «Німецька Орденська країна – Пруссія», яка присвячена історії винищення племені прусів і державі німецьких рицарів, що утворилася на їхніх землях. Про германізацію литовських і слов'янських народів, злодіяння тевтонських і лівонських рицарів Трейчке писав як «про величезну, переможну справу пізнього середньовіччя, про нестримне устремління німецького духу на північ і на Схід, про грандіозні творіння нашого (німецького – авт.) народу, як приборкувача, учителя, вихователя наших сусідів» [32, Bd. 2, S. 3]. Історик підкреслив, що «на тісному просторі» Пруссії, Латвії й Естонії німці використали ефективність обох методів колонізації, які англійці й іспанці з подібним успіхом застосували «на величезних просторах Америки». Він мав на увазі політику Великобританії

стосовно корінного населення у своїх північноамериканських колоніях і колоніальне управління іспанської корони на південно- і центральноамериканських землях. При цьому Трейчке схвально поставився до англійського методу колонізації шляхом винищення індіців і висловився проти іспанського як такого, що призвів у результаті до змішування переможців і переможених.

Німецький історик стверджував, що «при фатальному зіткненні смертельно ворогуючих рас кривава дикість швидкої війни на знищення більш гуманна й менш обурлива, ніж та фальшива м'якість повільності, яка перетворює поневолених у тваринний стан, а переможців або робить ще жорстокішими, або опускає до туподумства переможених» [32, Bd. 2, S. 22]. Таким чином, вважаючи себе лібералом, Трейчке не тільки був повністю підготовлений до майбутнього німецького колоніального розбою за англо-американським зразком, але й закладав ідейні основи такого радикального методу колонізації, загарбання і поневолення колоній і проживаючого там тубільного населення.

Говорячи про ідейні постулати Трейчке у сенсі обґрунтування ним колоніального питання, слід завжди добре пам'ятати, що він передбачав і орієнтувався на погіршення відносин між Німеччиною та Британською імперією й сам багато сприяв цьому погіршенню своєю активною антианглійською діяльністю. Уже з кінця 60-х – поч. 70-х рр. XIX ст. він відчував гарячу антипатію до Англії та бачив у її особі найбільш упертого противника посилення Німеччини, її небезпечного конкурента на колоніальній і зовнішньополітичній арені. На думку Трейчке, на зайняте Великобританією місце великої держави, своєрідної «майстерні світу», може претендувати лише держава з чисельно більшою й сильнішою сухопутною армією. Він мріяв про «співчутливий європейський конгрес, який проголосить нейтралітет острівної імперії ... і цим дасть королеві морів можливість розпродати на аукціоні її військово-морський флот, який перетворився у непотрібну іграшку» [33, S. 181].

У відверто антианглійському дусі висловлювався Трейчке у листопаді 1884 р. на сторінках редагованого ним журналу «Preussische Jahrbücher» у статті «Перші спроби німецької колоніальної політики». Він, зокрема, писав: «Англія служить зосередженням варварства у міжнародному праві, тільки завдяки їй одній морська війна й нині носить характер морського розбою. Англійська зверхність і знуцання над іншими народами такі, що термін «шовінізм» для їх характеристики надзвичайно м'який. Британська імперія повинна загинути» [31, S. 564–565]. Така антианглійська спрямованість і пропаганда пізніше відіграли свою роль у розпалюванні англо-німецького антагонізму, зокрема, загостренні протиріч на півдні Африканського континенту в середині 90-х років XIX ст. На поч. XX ст. цілий комплекс серйозних суперечностей між Британською імперією та Німеччиною призвів до розв'язання кровопролитної світової війни 1914–1918 рр.

Можна констатувати, що саме від Трейчке йдуть дві протилежні і, водночас, взаємодоповнюючі одна одну лінії, властиві постановці, обґрунтуванню й практичній реалізації німецького колоніального питання. З одного боку – неприязнь німецьких торгово-промислових і фінансових груп до Великобританії, до її колоніальної могутності, а, з іншого, – проповідь і практичне використання у заокеанській колоніальній політиці відверто жорстоких і антигуманних методів англійського колоніального розбою. Це особливо рельєфно проявилось у діяльності “піонера” німецьких колоніальних завоювань К. Петерса на території Східної Африки у 1880-х рр., політиці німецьких колонізаторів у Південно-Західній Африці, спрямованій проти племен гереро й нама на початку XX ст., участі німецьких військ у придушенні повстання іхетуанів у Китаї.

Зауважимо, що на формування наукового світогляду Трейчке великий вплив справили ідеї «німецької історичної школи» Л. фон Ранке. Позитивний вклад професора Берлінського університету Ранке та його школи в історичну науку полягав в тому, що він почав систематично й цілеспрямовано застосовувати до вивчення джерел критичний метод, намагаючись шляхом

точного відтворення фактів показати те, що в дійсності відбувалося*. Він вимагав відмовитися від їх інтерпретації та оцінок. Але не можна забувати, що процес історичного пізнання не замикається на джерелах, яким би великим не було їх значення. За допомогою збору фактів, порівняльного аналізу джерел без їх інтерпретації можна отримати хоча й реальне, але все ж одностороннє відтворення дійсності.

Від Ранке також бере початок стара теоретична догма німецької буржуазної історіографії та соціології XIX ст. про примат зовнішньої політики над внутрішньою. Ранке розглядав зовнішньополітичну функцію держави як головну й визначальну. Вона повинна була сприяти утвердженню прусько-німецької держави як реалізації «божественної думки». Це здавалося можливим тільки внаслідок здійснення відверто експансіоністських прагнень німецького мілітаризму й шовіністично налаштованих індустріально-фінансових груп. Звідси бере походження новітня концепція про завоювання Німеччиною провідних позицій у Європі, а потім досягнення також світової гегемонії.

Такі позиції поділяли й інші представники німецької історичної науки, вважаючи, що «обраний Богом» німецький народ знаходиться в центрі Європи, щоб «спокійно насолоджуватися» й керувати всіма іншими народами Землі. Уже в цій думці, найповніше сформульованій Ф. Геффером у 1847 р., була закладена ідея завоювання передових позицій у світі й колоніального підкорення Німеччиною інших народів, її майбутнього світового панування [12, с. 66]. У першу чергу саме ця ідея дістала своє втілення та подальший розвиток у працях Трейчке, який до того ж був офіційним історіографом Німецької держави, тим самим справляючи безпосередній вплив на формування німецьких зовнішньополітичних доктрин і концепцій, розробку й обґрунтування колоніального питання в Німеччині.

Вплив на концептуальне оформлення німецьких зовнішньополітичних і колоніальних ідей справили також погляди історика-публіциста А. Шумана. Напередодні й під час франко-пруської війни 1870–1871 рр. він виклав їх у

---

* Знаменита формула Леопольда фон Ранке звучала так – «Wie es eigentlich gewesen?» («Як воно було насправді?»).

двох брошурах про майбутнє Німеччини. Шуман писав: «І якщо є всі умови, щоб зробити щоб зробити швидше Пруссію світовою державою (Weltreich), – то вона з необхідністю нею й стане» [4, № 2, с. 664]. Він розглядав германізацію Європи як майбутню програму пруської політики, хоча на практиці Пруссія проводила її раніше. Говорячи словами Трейчке, «Пруссія кожен день відсуває німецький прикордонний стовп на одну п'ядь на схід». Тому кожен день слов'янське населення в Пруссії зменшується, а німецьке прибуває. Шуман зробив висновок, що тільки тоді, коли Пруссія встигне германізувати Європу, стане світовою монархією, коли з Європи зроблять одну державу, навряд чи встановиться «вічний мир», але війни стануть рідшими, коротшими, будуть менш кривавими і варварськими. Засіб, який зробить війну рідкістю, повинен бути і є сама війна [4, № 2, с. 665].

Шуман розвивав ті ж ідеї, які висловлювали Трейчке, Рошер, Зібель, Бек й інші вчені, які напередодні створення Німецької імперії в 1871 р. доклали чималих зусиль в обґрунтуванні її зовнішньополітичних і колоніальних програм діяльності. Австрія, за його словами, повинна бути германізована, а Росія може сподіватися на згоду Німеччини не заважати її планам у східному питанні лише за однієї умови: щоб вона віддала Німеччині Остзейські провінції і, можливо, частину Польщі. Така точка зору повністю збігалася з переконанням директора статистичного управління Берліна та професора статистики населення Берлінського університету Р. Бека. Він вважав, що захист німцями поляків від російської загрози зводиться до двох моментів:

- 1) витіснення росіян у їх мовні кордони;
- 2) приєднання до Німеччини всієї польської області на таких же умовах, на яких приєднана Познань [15].

У 1870 р. в Бранденбурзі вийшла маленька, але дуже цікава брошура «Європа у світлі минулого, теперішнього й майбутнього. Політичний огляд і заклик-нагадування пруського консерватора». Там у наївній формі були викладені політичні погляди бранденбурзького службовця-дворянина, його симпатій і антипатії. Звертаючись до всіх держав і народів Європи, автор

патетично вигукував: «Росія – країна соболів і діамантів, ти не європейська земля! ... Тобі не вдалося вступити у володіння Туреччиною. Франція й Англія, за допомогою зради Австрії, змусили тебе покинути горді твої плани. Але часи помсти прийдуть і для тебе! Австрія – держава, яка не має ніякої життєздатності. На століття знищена, як німецька держава, слов'янською вона бути не може. Що ж відповідає природі, як не те, щоб німецькі землі повернулися до їх племені, а останні дісталися Росії? І північна частина Туреччини, і Чорне море належать тобі, Росія! Але південна ні. І Балтійське море тобі не належить! Твої німецькі провінції стогнуть під батоном. Обрусити їх ти не можеш, тому що ніяка німецька земля не втрачає свого старогерманського типу, – а тому віддай нам німецьких дітей!» [4, № 2, с. 657–658]. Фактично перед нами не що інше, як план поділу Європи між Росією та Німеччиною, включення до складу останньої великих європейських територій. При цьому автор пропонував посадити на трон у Польщі, Угорщині й Трансільванії румунського короля Карла з династії Гогенцоллернів і «з'єднати корону Польщі й голову Гогенцоллерна». Книга закінчується словами: «Пруссія – ти серце Європи, ти будеш панувати в Європі й цвісти під Гогенцоллернами, як сильна християнсько-монархічна держава на славу Богові» [4, № 2, с. 658].

Проблеми німецької континентальної й заокеанської політики займали важливе місце у поглядах орієнталістів Л. Росса і П. Лагарда. Вони відіграли помітну роль у німецькій колоніальній пропаганді середини XIX ст. У 1850 р. була опублікована книга відомого археолога і знавця класичної філології Росса «Мала Азія й Німеччина» з рядом статей автора, у яких він пропонував направити німецьку еміграцію в південно-західну частину Малої Азії [27]. Учений-орієнталіст доводив, що тут у майбутньому німецькі колоністи могли б з успіхом займатися різними видами господарської діяльності, не втрачаючи при цьому зв'язків із батьківщиною. У перспективі Німеччину з цією територією з'єднують торгові шляхи, які сприятимуть подальшій німецькій колонізації. Водночас Росс дотримувався думки, що це для Німеччини набагато

вигідніше, ніж колонізаційні підприємства в Америці й на островах Тихого океану.

Німецькому проникненню на Схід і в заокеанські землі відводилося важливе значення в поглядах професора теології й сходознавця П. Лагарда-Беттіхера, якого пангерманці вважали своїм духовним батьком. У 1853 р. він проголосив плани германізації обширних слов'янських територій основою німецького панування. На думку Лагарда, Австрія була нежиттєздатна уже в зв'язку з своєю етнічною строкатістю. Він писав: «Людині надана лише певна міра духовних сил. Якщо вона змушена втрачати ці сили на вивчення численних мов Австро-Угорщини, то вона уже не здатна ні на що більш суттєве. Вона здатна на шести мовах замовити собі шніцель і пиво, але вона не в змозі творити історію» [20, S. 112]. Австрійці, стверджував Лагард, можуть врятуватися від слов'яно-угорського засилля тільки об'єднанням з Німеччиною, тоді як для останньої, у свою чергу, порятунком від «робітничого питання», від пауперизму й інших внутрішніх негараздів полягає у колонізації сусідніх територій. Тобто, інтереси обох країн диктують їм необхідність об'єднання (мова йшла практично про те, що пізніше отримало назву «аншлюсу Австрії»). «Для Австрії, – писав Лагард, – не існує ніякого іншого призначення, окрім як стати колоніальною державою Німеччини... При цьому Австрія повинна перетворитися у форпост германізму й служити авангардом для боротьби німецької Європи з Росією» [20, S. 110–111]. Ця колонізація дасть можливість проявитися «кращим рисам німецького характеру. Здійснювати її важко, але необхідно, якщо Німецька імперія хоче продовжити своє існування» [20, S. 109].

Лагард радив німецькому уряду добиватися злиття обох імперій у формі підписання між ними вічного оборонного та наступального союзу й домовленості, що у випадку припинення лінії Гогенцоллернів або Габсбургів династія, яка залишиться, стане на чолі всієї об'єднаної імперії. При цьому австрійський імператор мав дати зобов'язання негайно позбавити всіх своїх підданих «ненімецької національності» будь-яких «політичних і комунальних

прав» у німецьких частинах дуалістичної монархії. Лагард також передбачав поголовне вигнання євреїв у Палестину чи ще куди-небудь. Подальше завдання об'єднаної імперії Лагард вбачав не тільки у захопленні всіх балканських країн, але й у поширенні її панування на Малу Азію [20, S. 391, 411].

Поряд з цим Лагард активно підтримував колоніальні загарбання за океаном. Він стверджував, що німці взагалі володіють виключним колонізаційним талантом, якого, на його думку, цілком позбавлені французи, іспанці, італійці та багато інших народів. В особі А. Вермана, А. Людеріца, О'Свальда і подібних їм «колоніальних діячів» Лагард бачив «кращих представників німецького народу, народжених керувати, істинних князів з більш королівським способом мислення, ніж у багатьох представників титулованої знаті, яка потонула у світських розвагах» [20, S. 361].

З точки зору колоніального питання Лагард вважав, що колонії в Малій Азії та за океаном мають доповнити й посилити могутню німецьку державу в Європі. Тут Лагард проповідував створення такої Німеччини «від Емса до гирла Дунаю, від Мемеля до Трієста, від Метца приблизно до лінії р. Буг», яка була б здатна в будь-який час і без особливого напруження силами своєї постійної армії розбити як Францію, так і Росію окремо взяті, а при умові мобілізації запасу першої черги – розгромити обидві ці держави в умовах війни на два фронти. Він вважав створену в 1871 р. Німецьку імперію тільки проміжним етапом між Північно-Німецьким союзом і майбутньою Великою Німеччиною в окреслених вище кордонах і доповненою значними колоніальними володіннями.

Таким чином, напередодні завершення довгого історичного процесу об'єднання німецьких земель в одну державу історики й орієнталісти також відігравали велику роль у становленні зовнішньополітичних і колоніальних концепцій і формуванні світоглядних позицій німців. Представники історичної науки 40–60-х рр. XIX ст. дотримувалися думки, що німецька колоніальна політика є складовою й невід'ємною частиною діяльності на міжнародній арені. Однак ряд прагматично мислячих представників німецької інтелігенції

скептично ставилися й навіть заперечували практичне значення колоніальної політики для Німеччини. Найяскравіше ця точка зору на той час була виражена в працях Франтца. Щоправда, антиколоніальна спрямованість у нього носила обмежений характер. Заперечуючи німецьку заокеанську експансію допоки не буде забезпечено міцних позицій у Європі, Франтц активно сприяв формуванню громадської думки на підтримку континентальних планів розширення Німеччини, німецької колонізації в Східній і Південній Європі. Водночас багато відомих і впливових німецьких учених не тільки виступали за активне проведення широкомасштабної німецької континентальної й заокеанської колонізації, але й закликала не боятися можливих конкурентів на цьому поприщі, перш за все, Великобританії. Тим самим Трейчке, інші історики й орієнталісти сприяли формуванню антибританської спрямованості колоніального питання в Німеччині. Разом з тим, завдяки їх науковій і пропагандистській діяльності це питання з точки зору його постановки набрало яскраво вираженого наступального й подекуди навіть войовничого характеру. Воно базувалася на ідейно-теоретичному положенні про те, що німецький народ своєю багатовіковою «героїчною» історією заслужив право зайняти гідне «місце під сонцем», і ніхто йому не може в цьому перешкодити. Такий підхід, на думку Трейчке та його однодумців, мав сприяти вихованню й піднесенню «німецького духу», усвідомлення німцями своєї «цивілізаторської» історичної місії.

VERWEISE / *References*

Література

1. Архив внешней политики Российской империи Архивно-Дипломатического департамента МИД Российской Федерации. Ф. 133 Канцелярия МИД. 1789–1917. Оп. 470. Д. 17. Международная Берлинская конференция по Конго, 1884–1885, 36 л.

2. Блондель Ж. Торгово-промышленный подъем в Германии Пер. с франц. СПб.: б. и., 1900. 294 с.
3. Витте С.Ю. Избранные воспоминания. 1849–1911 гг. М.: Мысль, 1991. 719 с.
4. Драгоманов М.П. Восточная политика Германии и обрусение // Вестник Европы. 1872. № 2–5.
5. Энгельс Ф. Карл Маркс «До критики політичної економії» // Маркс К., Энгельс Ф. Твори: У 50 т. Т. 13. С. 459–468.
6. Плеханов Г.В. Избранные философские произведения: В 5 т. М.: Госполитиздат, 1956.
7. Российский государственный военно-исторический архив. Ф. 432 Германия. 1789 – 1917. Оп. 1. Д. 3073. Германия. Отдел 1. Общая статистика, 1884, 11 л.
8. Российский государственный военно-исторический архив. Ф. 432 Германия. 1789–1917. Оп. 1. Д. 3075. Внутреннее развитие и немецкая эмиграция за океан, 1884, 77 л.
9. Сказкин С.Д. Конец австро-русско-германского союза. Т. 1–2. М.: АН СССР, 1928.
10. Сказкин С.Д. Конец австро-русско-германского союза. 2-е изд. М.: АН СССР, 1974. 271 с.
11. Скрозникова В.А. О пенсильванских немцах в этническом составе населения США // Проблемы истории и этнографии Америки. М.: Политиздат, 1979. С. 78–91.
12. Славяно-германские исследования: Сб. статей. М.: АН СССР, 1963. 443 с.
13. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста / Пер. з англ. Г.Касьянов. К.: Основи, 1998. 479 с.
14. Энциклопедический словарь Ефрона-Брокгауза: В 82 т. СПб.: Изд-во Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, 1895.
15. Boeckh R. Der deutschen Volkssahl und Sprachgebiet in den europäischen Staaten. В.: o.V., 1869. 102 S.

16. Kaindl R.F. Fr. List als Bahmbrecher Grossdeutschlands. München: o.V., 1922. 156 S.
17. Kaupmann K. Friedrich List als Prophet des neuen Deutschland. Tübingen: o.V., 1915. 121 S.
18. Kladderadatsch. Humoristisch-satirisches Wochenblatt. 1884. 18 Mai. №. 22–23.
19. Kuszynski J. Die Bewegung der deutschen Wirtschaft von 1800 bis 1946. 16 Vorlesungen. B.–Lpz.: Volk und Wissen Verlag, 1946. 217 S.
20. Lagard P. Deutsche Schriften. Göttingen: R. Gottheil, 1892. 235 S.
21. List F. Das national System der politischen Ökonomie. 7. Aufl. Stuttgart: Gotta, 1883. 352 S.
22. List F. Gesammelte Werke. Bd. VI. Das national System der politischen Ökonomie. B.: Nobbing, 1930. 664 S.
23. List F. Gesammelte Werke. Bd.V. Die Ackerverfassung, die Zwergwirtschaft und die Auswanderung. B.: Nobbing, 1928. 346 S.
24. Neumayer F. Ein Vorkumphez für Deutschlands Grosse zur See und für die koloniale Entwicklung in der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts. Hamburg: o.V., 1900. 312 S.
25. Roscher W. Kolonien, Kolonialpolitik und Auswanderung. 2. Aufl. Lpz.–Heidelberg: Winter, 1856. 455 S.
26. Roscher W., Jannasch R. Kolonien, Kolonialpolitik und Auswanderung. 3. Aufl. Lpz.: Winter, 1885. 469 S.
27. Ross L. Kleinasien und Deutschland. Reisebriefe und Aufsätze mit Bezugnahme auf die Möglichkeit Deutscher Niederlassungen in Kleinasien. Halle: o.V., 1850. 176 S.
28. Schieman Th. Heinrich von Treitschke. Lehr – und Wanderjahre. München: Oldenburg, 1896. 344 S.
29. Stern R. «Mirreleuropa». Von Leibnitz bis Naumann über List und Frantz, Plank und Lagarde // Der deutsche Krieg. 1917. № 22.
30. Treitschke H. Das Deutsche Ordensland Preussen. Lpz.: Insel-Verl., 1862. 97 S.

31. Treitschke H. Die erste Leistungen der deutschen Kolonialpolitik // Preussische Jahrbücher. 1884. Bd. 54.
32. Treitschke H. Historische und politische Aufsätze: In 3 Bde. Lpz.: Brockhaus, 1913.
33. Treitschke H. Zehn Jahre deutschen Kämpfe. B.: Reimer, 1913. 213 S.

KAPITEL 3 / CHAPTER 3. COLONIAL POLICY IN THE SPACE OF COLONIAL PROPAGANDA IN GERMANY (1871–1884)

КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА У ПРОСТОРІ КОЛОНІАЛЬНОЇ ПРОПАГАНДИ В НІМЕЧЧИНІ (1871–1884)

Готуючись до свого дебюту в галузі колоніальної політики, німецькі фінансово-банківські й індустріальні кола розгорнули активну пропаганду колоніальних загарбань, в яку були втягнуті різні групи суспільства. Щоб створити сприятливу громадську думку, правлячі класи кайзерівської Німеччини використовували весь арсенал засобів: від трибуни рейхстагу до друкованої продукції, а також передвиборні баталії. Однак у 1871–1878 рр. колоніальна пропаганда ще не набрала широкого розмаху. Вона обмежувалася виступами прихильників різних колоніальних заокеанських проектів і планів, не справивши тоді надто серйозного впливу навіть на буржуазію, не говорячи про широкі верстви німецького суспільства.

3.1. Колоніальні ідеї та концепції періоду активної німецької колоніальної пропаганди

У цей час з'явилася низка ідей і положень, які сприяли подальшому оформленню й розвитку колоніального питання в Німеччині та були підняті на щит під час колоніального буму кінця 1870-х – першої половини 1880-х років.

Одним з активних прихильників заокеанських колоніальних загарбань у 70-х роках XIX ст. виступав німецький мандрівник Е. Вебер. Починаючи з 1872 р., він вимагав створення німецьких колоніальних володінь у Південній Африці. У 1875 р. Вебер направив кайзеру Вільгельму I і рейхсканцлеру Отто фон Бісмарку лист з пропозицією не тільки захопити бухту Делагоа на південно-східному африканському узбережжі, але й задовольнити «дуже сильне бажання бурів» до проголошення німецького протекторату над Трансваалем [53, Bd. 2, S. 543]. Але 13 червня 1876 р. кайзер відповів відмовою, що не охолодила колоніального пориву Вебера: наприкінці 1870-х років він знову виступив з колоніальними проектами стосовно заморських територій.

До колоніальних загарбань на території Центральної Африки закликав колишній прусський генеральний консул у Бразилії І. Штурц. Він вважав, що Німеччина, на відміну від Англії, створена для проведення активної колоніальної політики в Африці й повинна вміло скористатися своїми перевагами [49, S. 3]. В основі поглядів Штурца була думка, що наступний період у розвитку світової економіки буде періодом великих підприємств у Центральній Африці, де є значний резерв дешевої робочої сили. За його переконанням, там треба негайно починати зі створення інфраструктури: прокладання пароплавних ліній на озерах і спорудження залізниць. Ця країна має бути однаково доступна для підприємницької діяльності всіх цивілізованих народів. Німеччина повинна домовитися про це з іншими державами, бо інакше через кілька років Англія накладе свою руку на «Нову Індію», яку ще можна було зробити «Спільною Індією» всіх європейських держав [49, S. 12]. Штурц навіть закликав позбавити жителів Африканського континенту жахів рабства, виступаючи при цьому за збереження експлуатації народів, які населяли область Великих африканських озер. Він пропонував як робочу силу використовувати не тільки місцевих жителів, але й організувати туди переселення «китайців або інших азіатів» [49, S. 43].

У проєкті Штурца вперше було поставлено також питання про здобуття колоній з метою отримання джерел сировини для імперії. До цього більше писали й говорили (зокрема, німецькі економісти Ліст і Рошер, археолог-сходознавець Росс) про значення колоній для прийняття потоку емігрантів з території Німеччини. План Штурца виходив у цілому з негативного ставлення німецьких індустріальних і фінансових груп до зростання німецької господарської еміграції за океан, при якій емігрант практично втрачав зв'язки з батьківщиною. Це, з точки зору молодого й підприємливого німецького капіталу, негативно відбивалося на економічному розвитку імперії після завершення об'єднання країни у 1871 р. Тому Штурц передбачав створення такого колоніального підприємства, яке буде спиратися на підтримку держави й щорічно одержувати від рейхстагу субсидію у розмірі 600 тис. марок [49, S. 59].

Німецькі спеціалісти в галузі колоніальної політики зустріли проект Штурца неоднозначно. Його критикували навіть прихильники колоніальної експансії. Так, наприклад, Фр. Гере в захищеній у 1877 р. в Лейпцигу дисертації на тему «Про європейську колонізацію в південній частині Тропічної Африки» писав про несприятливість там кліматичних умов для європейців. А, значить, практична реалізація плану Штурца призведе тільки до величезних затрат сил і ресурсів, зовсім не принісши ніяких економічних прибутків і фінансового зиску [35, S. 37].

Водночас, Штурца підтримав Фр. Мольденгауер, який звернув увагу на необхідність негайного захоплення області Конго й Бенуе [43]. На його думку, німецькі колонії повинні, насамперед, прийняти надлишок населення з Німеччини й полегшити складність її економічного становища у зв'язку з так званим відносним перенаселенням країни. З іншого боку, вони також можуть служити полем діяльності для неспокійних і невдоволених елементів, які на батьківщині не могли знайти застосування внаслідок переповнення ринку робочої сили й поповнювали ряди соціал-демократії. Однак ідея Штурца про створення імперських колоній як джерел сировини не одержала в Мольденгауера належної оцінки і не була розвинута у його праці в контексті постановки колоніального питання.

Німецькі колоніальні плани у цей час доповнювалися також ідеями встановлення гегемонії німецтва в Європі. У цьому сенсі викликають інтерес погляди німецького філософа, прихильника панпсихізму* Е. Гартмана. Як послідовник Шопенгауера, він у праці «Філософія несвідомого» обґрунтував думку про те, що основою всього сущого є світова воля. Гартман також розробив концепцію песимізму. Водночас він виступав палким захисником німецької буржуазно-юнкерської держави, реалізації її зовнішньополітичних амбіцій.

Починаючи з 1877 р., Гартман опублікував низку статей у берлінському журналі «Gegenwart». Зокрема, у роботі «Два десятиріччя німецької політики і

---

* Панпсихізм – уявлення про те, що вся природа є живою, має душу; учення про душу і психічну реальність як справжню суть світу.

міжнародне становище» викладені міркування про необхідність зміни кордонів на Європейському континенті. Гартман вважав, і це основна думка його статей, що Росію необхідно розчленувати. По-перше, від неї слід відторгнути Бессарабію і приєднати до Румунії; по-друге, у басейнах річок Прута та Дніпра створити Київське королівство, до складу якого мала ввійти частина західноукраїнських земель. Київське королівство разом з Румунією перебувало б у васальній залежності від Австрії; по-третє, Польща була б поділена між Німеччиною й Австрією, у результаті чого 1,8 млн західних українців і білорусів відходили до підданства останньої [5, с. 33–34]. Цей проект перекликався не тільки з пропозиціями німецьких консерваторів посадити на трон у Польщі, Угорщині та Трансільванії румунського короля Карла з династії Гогенцоллернів, але й з планами німецького уряду. Зокрема, рейхсканцлер Бісмарк також пильно приглядався до України, й саме від нього виходив проект створення там королівства Київського, яке б перебувало у сфері контролю та постійного впливу Німеччини [6].

Континентальні й заокеанські прагнення пропагандистів німецького колоніалізму та експансіонізму, територіально-політичне вираження колоніального питання у їхньому розумінні відображав проект створення «Великої Німеччини», який належить невідомому німецькому автору й датується другою половиною 1870-х рр. [1, л. 1–23] В основу плану були покладені ідеї про перевагу німців над іншими народами, їх особливу місію в історії людського суспільства. Через деякий час саме ці положення взяли на озброєння пангерманці, які на початку 90-х років створили свою організацію – Пангерманський союз.

Автор проекту вважав, що «Велика Німеччина» повинна виникнути в результаті підписання Німецькою імперією договорів з Францією, Великобританією, Росією та передачі їй ряду територій в Європі й колоніальних володінь цих держав. Зокрема, Німеччина одержала б англійські, французькі, бельгійські й португальські колонії в Африці – Того, Камерун, Конго, область оз. Чад, Східну Африку, Анголу, землю Людеріца, Мадагаскар,

Коморські о-ви, острови. Реюньон, Обок, Зеленого Мису, Сан-Томе й Принсіпі – загальною площею 8,9 млн кв. км і з населенням 44,2 млн чол. Окрім того, колоніями Німеччини мали стати іспанські Каролінські острови, ряд територій, які належали Англії й Франції та знаходилися в Азії й Океанії. Загальна площа територій німецьких колоній і протекторатів дорівнювала би приблизно 23 млн кв. км, а населення – 136,5 млн жителів [1, л. 18]. Невідомий автор вважав, що згідно статті 13 запропонованого ним проекту договору між Англією та Німеччиною, вони б розділили між собою Південну Америку. В Європі найбільшим завоюванням кайзера були б Голландія й Бельгія, згоду на входження яких до рейху, згідно Брюссельському мирному договору, давала Франція [1, л. 1, 10–11].

Автор проекту прийшов до висновку, що шляхом «вищеописаної боротьби й державних договорів німецький народ досягне потрібного йому «місця під сонцем», заслуженого ним своїми військовими звитягами, своїм значенням у світовій торгівлі й своєю загальною культурою». Автор з гордістю підсумовував, що після цього німецький народ «вступить у володіння чотирма світовими областями: Середньою Африкою, Середньою Азією, Південно-Східною Азією та Південною Америкою» [1, л. 19]. Як відомо, згодом значна частина названих територій Африки й Океанії дійсно увійшла до складу колоніальних володінь кайзерівської Німеччини. Це ще раз підтверджує зв'язок ряду колоніально-пропагандистських планів та теоретичних положень колоніального питання в Німеччині з практичною колоніальною діяльністю німців.

Після утворення Німецької імперії на першому етапі розвитку колоніальної пропаганди також особливої уваги заслуговують погляди на колоніальне питання французького економіста П. Леруа-Больє. Він вважав себе учнем Рошера та з великою повагою ставився до його праці «Колонії, колоніальна політика й еміграція». Зовнішньополітичні й колоніальні ідеї Леруа-Больє завоювали велику популярність у німецьких «колоніальних ентузіастів». Справа в тому, що розгортання колоніальної пропаганди в Німеччині збіглося у

часі й мало деякі спільні риси з аналогічними явищами у Франції, хоча остання стала колоніальною державою та створила свою колоніальну імперію набагато раніше – ще у XVIII ст. Соціал-демократична преса відзначала подібність аргументації пропагандистів колоніальної експансії у Німеччині та Франції й писала, що там навколо гасел колоніальної політики групується реакція, тоді як демократичні елементи в обох країнах виступають проти цих гасел [51]. Тому погляди французького вченого-економіста були використані пропагандистами активної та широкомасштабної колоніальної політики в Німеччині. Їм дуже сподобалася його головна ідея: «Народ, який більше всього колонізує, є першим народом; якщо він не став першим уже сьогодні, то він буде першим завтра» [42, р. 606]. Цей висновок мав привести читача до думки, що тільки ставши на шлях заснування колоній, вони створять фундамент своєї майбутньої величності й реальної переваги над іншими народами. Зрозуміло, сам по собі заклик до колонізації не треба оцінювати негативно. Але при реалізації на практиці він разом з культурно-господарським піднесенням колонізованих територій супроводжувався дуже часто насильним долученням туземних народів до «благ цивілізації», їх жорстокою експлуатацією та винищенням.

Саме з таких позицій у колоніальному питанні, що особливо подобалося німцям, виступав з гаслом колонізації Леруа-Больє. Він був справжнім поборником ідеї про те, що уряду необхідно взяти на себе ініціативу колоніального руху й усіляко сприяти йому. Тільки при такій постановці справи колонізація буде приносити користь державі, яку щорічно покидають емігранти-колоністи. Французький економіст вважав цілком природним і навіть справедливим витіснення так званих диких племен і нижчих рас європейськими колонізаторами. Для підтвердження своєї позиції Леруа-Больє писав: «Не можна визнати ні природним, ні справедливим, щоб цивілізовані народи Заходу тіснилися й задихалися на вузьких просторах, які були їх початковими місцями проживання, та накопичували б тут чудеса науки, мистецтва, цивілізації, залишаючи, можливо, половину земної кулі в розпорядженні розсіяних на обширних просторах маленьких груп людей, недалеких, безсильних, подібних

до безпомічних дітей, або ж у володінні безпомічних народностей, позбавлених енергії, подібних на стариганів, не здатних ні на яке зусилля, ні на яку більш чи менш складну діяльність» [42, р. 5].

На думку Леруа-Больє, у результаті еміграції та колонізації через тричотири століття земною кулею будуть володіти англосакси, росіяни й китайці. У центрі Європи ще залишиться 200 млн німців, а французи, італійці й інші романські народи будуть зведені до рівня румунів і греків. Щоб така «страшна» перспектива не стала реальністю, французи повинні дуже серйозно зайнятися колоніальною політикою. Їм треба пам'ятати, що «до цього часу (тобто до 1870-х рр. – авт.) всі перемоги Франції в Європі приносили їй одночасно поразки на морі й у колоніях, тобто були зв'язані з послабленням її позицій у цілому» [42, р. 237]. Зрозуміло, що така концепція повинна була зустріти співчутливе ставлення з боку німецьких шовіністів. Вона не тільки підкріплювала їхню колоніальну пропаганду, але й переносила увагу французів з франко-німецького кордону за океан, висувала на перше місце англо-французькі колоніальні серйозні суперечності.

Всі ці виступи колоніальних пропагандистів та ідеологів активізації колоніального питання в політичному житті кайзерівської Німеччини разом із зацікавленістю у практичному втіленні заокеанських проектів, яку все більше проявляли німецькі промислові та фінансові кола, привели на рубежі 70–80-х років XIX ст. до нової постановки колоніального питання. З теоретико-пропагандистської площини в 1871–1878 рр. воно все більше стало пересуватися в сферу реальної політики. З точки зору теоретиків колоніалізму, будь-які затягування у вирішенні цього питання були вже недопустимі. Автори багатьох публіцистичних праць, присвячених проблемам колоніалізму, все голосніше вимагали конкретних дій, спрямованих на завоювання кайзерівською Німеччиною власних колоній.

Так, дослідник Африки Г. Рольфс закликав: «Будемо діяти швидко, поки не пізно» [50]. Його енергійно підтримував директор «Württembergische Vereinsbank» Г. Колін, який звинувачував уряд у бездіяльності [41]. Різко зріс

потік різноманітної колоніально-пропагандистської літератури, яка заповонила країну. Тільки в 1880–1882 рр. у Німеччині, за підрахунками професора Лейпцигського університету Е. Хассе, вийшло в світ 40 книг і брошур із питань колоніальної експансії [41, 09. 09. 1883]. В наступні два роки ця кількість продовжувала зростати. До 1885 р. накопичилося 30 томів, які містили найрізноманітніші колоніальні проекти [7].

Поштовх до активізації та піднесення колоніальної пропаганди дали опубліковані в 1878–1883 рр. праці вже згадуваних мандрівників Вебера, Рольфса, Мальтцана, дослідника Центральної Африки Г. Нахтігаль, виступи та доповіді німецьких купців Вермана, Тормелена й Людерица та багато колективних відозв і закликів до проведення колоніальної політики. Наукові та популярні виклади й описи мандрівок заокеанськими землями та країнами, які містили багато цікавих і свого роду унікальних матеріалів про життя, побут, традиції племен і народів, що там проживали, одержали поширення та популярність у Німеччині. Треба мати на увазі, що німецькі дослідники, місіонери й підприємці добре бачили ті численні труднощі, з якими доведеться зустрітися європейцям при колонізації та освоєнні нових земель.

Так, Рольфс, вивчивши арабську мову й постулати ісламу, впродовж 1855–1879 рр. здійснив кілька подорожей по Африці й дослідив території ряду країн. У своїх доповідях з вивчення та дослідження Африки він детально зупинився на внеску в цю справу, який зробили німці в 1870–1875 рр. [46]. Мандрівник зазначив, що європейці мають відігравати суттєву роль у майбутній історії африканських народів. Важливе місце він відводив Німеччині, яка для того, щоб зайняти провідні позиції в Європі та світі, повинна заволодіти колоніями на ще не зайнятій території Африканського континенту.

Цікаві спостереження політичної, господарської та культурної ситуації в країнах Центрального Судану (басейн оз. Чад) напередодні колоніального поділу Африки здійснив під час своїх експедицій в 1869–1879 рр. і виклав у книзі «Судан і Сахара» Г. Нахтігаль. Результати шестирічної подорожі дослідника слід оцінити досить високо. Нахтігаль побував у країнах,

розташованих на південний захід і північний схід від оз. Чад, а в 1872 р. першим з європейців відвідав Багірмі в пониззі р. Шарі. Він також вперше познайомив Європу з величезним районом Африки, де зосереджувалися важливі торговельні шляхи, що вели на північ – до Середземного моря й на південь – до дельти р. Нігер. Німецький мандрівник намалював яскраву й правдиву картину становища народів Центрального Судану в період, який безпосередньо передував завершенню колоніального поділу Африки. На думку Нахтігаль, знайомство африканців з європейською цивілізацією та її здобутками не повинно порушувати природного ходу справ і характерного для них внутрішнього розвитку [8, с. 6].

Після повернення з африканської експедиції, Нахтігаль був обраний головою Берлінського африканського товариства, яке організаційно оформилося в 1878 р. Йому передувало створене 1873 р. Товариство дослідження Екваторіальної Африки. Головним завданням очолюваної Нахтігальем організації була наукова підготовка майбутньої німецької колоніальної експансії. У 1882 р. мандрівник одержав призначення на пост німецького консула в Тунісі, а в 1884 р. став імперським комісаром у Верхній Гвінеї. Саме Нахтігаль проголосив протекторат кайзерівської Німеччини над Того та Камеруном, ставши першим губернатором цих колоніальних володінь. Його діяльність – яскрава ілюстрація злиття теоретико-політичної та практичної площин у колоніальному питанні.

У 1878 р. ще один німецький мандрівник Вебер на основі своєї подорожі африканськими територіями в 1871–1875 рр. видав двотомну роботу «Чотири роки в Африці». Розкидані на сторінках цього твору роздуми про колоніальну політику дослідник звів воедино в 1879 р. в брошурі «Розширення німецької господарської сфери». Вона була написана на основі зробленої ним доповіді в Берлінському союзі торгової географії 29 квітня 1879 р., яку Вебер присвятив детальному й аргументованому обґрунтуванню теоретичних засад і способів практичної реалізації німецької колоніальної експансії.

Центральне місце в поглядах Вебера займає питання про території для заснування «Нової Німеччини». Розвиваючи свої думки, викладені рейхсканцлеру Бісмарку ще в 1875 р., автор другою батьківщиною німецьких емігрантів назвав, насамперед, Південну Африку. Він вважав її однією з найбагатших країн земної кулі ще до масового відкриття та промислової розробки золота й алмазів. У книзі «Чотири роки в Африці» Вебер змалював природу й багатства Трансваалю, вдавшись до суттєвих і очевидних перебільшень. Він писав, що за своєю родючістю тамтешні землі «не поступаються ні дельті Нілу, ні преріям американського Заходу, ні чорноземним районам центральної й південної Росії». Їх клімат є одним з кращих у світі, мінеральні багатства невичерпні, а за покладами металевих руд і, особливо, золота з ними не може зрівнятися жодна інша країна [53, Bd. 2, S. 332]. Стосовно останнього, Вебер ніскільки не перебільшував, і в його правоті дуже швидко переконалися всі. Основою майбутнього процвітання Трансваалю, де проживають «брати по крові» – бури, повинно стати, як аргументовано зауважував німецький мандрівник, поселення там німців-емігрантів. Наступним кроком мав стати аншлюс бурів Німеччиною і на цій основі виникла би величезна імперія – «Нова Німеччина». Шляхом «мирного приєднання» та «купівлі» територій у туземців, вона швидко змогла би розширити свої кордони за рахунок португальських володінь (тобто Анголи й Мозамбіку), Мадагаскару тощо й перетворилася б у країну мільйонерів [53, Bd. 2, S. 345–351].

Вебер добре розумів, що на шляху здійснення розроблюваних ним планів стоїть Англія. Він порівнював Британську імперію з «жирним бульдогом», який «ситий і задоволений сидить перед наповненою шматками м'яса мискою, не маючи змоги зжертви все сам, однак не хоче підпустити до м'яса жодну з голодних і худих дворняг, які бродять навколо». Друге порівняння Вебера носить більш поетичний характер. Він писав, що «Англія подібно біблейському

ангелу з вогняним мечем* стоїть перед воротами південноафриканського раю й ревниво відганяє всіх, хто намагається туди проникнути» [53, Bd. 2, S. 338]. Тому, коли у 1877 р. англійці окупували Трансвааль, Вебер визнав ілюзійність і нездійсненність своїх планів. Але боротьба бурів за незалежність, їх перемога над англійськими військами біля г. Маджуба знову відродили його надії й Вебер з новими силами став закликати до створення «Нової Німеччини» у Південній Африці [52, S. 38–39].

Якщо південноафриканські проекти Вебера в контексті його бачення шляхів вирішення колоніального питання були спрямовані проти Великобританії, то його плани стосовно Південної Америки, у випадку намагання їх здійснити, зустріли б різку відсіч з боку США. Вебер пропонував, щоб німецький уряд з метою відхилення потоку німецької еміграції в Південну Америку уклав з урядами південноамериканських держав низку договорів про надання особливо сприятливих умов для німців, які там поселяються**. Про характер цього втручання Німеччини в справи суверенних держав Південної Америки досить ясно говорить наступне зауваження Вебера: «При цьому треба буде тримати напоготові німецький військово-морський флот» [53, Bd. 2, S. 557]. На його думку, величезні, але малонаселені простори Аргентини, Уругваю, Парагваю, Болівії (публіцист Н. Грюневаль пізніше також пропонував об'єктом німецької колонізації вибрати Еквадор) повинні поступово повністю перейти в німецькі руки. Завершенням цього процесу стало би створення Сполучених Німецьких Штатів Південної Америки [53, Bd. 2, S. 557]. Зрозуміло, ці дещо навіть фантастичні проекти Вебера, як і план створення «Великої Німеччини» анонімного автора, не могли на той час отримати схвалення з боку рейхсканцлера Бісмарка, який у першу чергу був континентальним політиком-прагматиком. Вони лише свідчили про справедливість зауважень німецького історика першої третини ХХ ст.

* У Першій книзі Мойсея, де мова йде про вигнання Адама і Єви з Едемського раю, сказано: «І вигнав Господь Бог Адама. А на схід від Едемського раю поставив херувима і меча полум'яного, який обертався навколо, щоб стерегти дорогу до дерева життя» (Біблія. UBS 1990 – U.V. V 053 UK. С. 4).

** За німецькими статистичними даними з Німеччини в Центральну та Південну Америку впродовж 1871–1883 рр. щорічно виїжджало від 1241 до 5604 чол. (див.: РГВИА. Ф. Германия. № 432. Оп. I. Д. 3075. Л. 16).

М. Гагена, який розглядав подібні плани як доказ втрати німцями почуття реального у результаті створення партикуляристського минулого їх країни [36, S. 31–32].

Крім обіцянки різних благ у результаті заокеанської колонізації, Вебер для залякування противників колоніальних загарбань також широко використовував тезу про важке становище трудящих мас у самій Німеччині. Він підкреслював, що тільки шляхом державного регулювання еміграції* можна домогтися, щоб емігрували саме знедолені елементи, тобто позбавити Німеччину від пауперизму й загрози соціальної революції [53, Vd. 2, S. 559–560]. Мандрівник стверджував, що якщо не будуть прийняті рекомендовані ним заходи, то з «математичною точністю» можна буде передбачити, що «кривава революція» неминуча. «Ми живемо, – писав Вебер, у повному розумінні цього слова, на вулкані, всередині якого все кипить і клекоче. Закон проти соціалістів зробив хвилювання менш помітним на поверхні життя країни, але тим інтенсивніше воно йде у прихованих від ока глибинах» [52, S. 59–60]. Водночас, як палкий прихильник німецьких заокеанських колоніальних здобутків, Вебер різко протестував проти континентальної експансії. При цьому він вказував на такі головні причини, які роблять її небажаною:

1. Німецька нація розділена на дві частини, причому в Австро-Угорщині вона складає меншість, якій не під силу вирішувати завдання, поставлені Лістом і Рошером;

2. На Балканах уже утвердилася Росія, яка дуже сильна, а тому з нею краще не зв'язуватися. Ця його думка небезпідставно ґрунтувалася на власних спостереженнях, оскільки Вебер під час однієї з подорожей відвідав Росію. Тим самим він залишав за кайзерівською Німеччиною право й можливість розширюватися тільки в заокеанському колоніальному напрямку. Саме цей вектор імперської політики він розглядав як основний у контексті практичної

---

* Остаточний закон про повне державне регулювання німецької еміграції був прийнятий у 1897 р. За всяким німцем визнавалася повна свобода емігрувати, виняток складали тільки зобов'язані відбувати військову повинність. Висловлювалося бажання, щоб емігранти не поривали духовних і економічних зв'язків з батьківщиною.

реалізації колоніального питання, необхідність вирішення якого назріла на рубежі 70–80-х років XIX ст.

Діяльною колоніальною пропагандою наприкінці 1870-х років зайнявся В. Хюббе-Шлейден. Спочатку він був адвокатом у Гамбурзі, потім служив у німецькому генеральному консульстві в Лондоні, а в 1875–1877 рр. жив на західному узбережжі Екваторіальної Африки, де заснував власну торгову фірму. У своїх поглядах, які пропагувалися у низці праць Хюббе-Шлейдена, він обґрунтував необхідність німецьких колоніальних загарбань на Африканському континенті. На його думку, „справжня нація” не може процвітати без успішної колоніальної політики. Це, зокрема, підтверджує історія Англії та США, приклад Ганзи, яку він назвав «найзнаменитішою торговою державою Середньовіччя» [38, Bd. 1, S. 5–6]. Особливо вигідною для німецького народу Хюббе-Шлейден вважав заокеанську політику в формі «культивації», тобто заснування колоній на базі використання праці шляхом експлуатації туземного населення. Тільки така колоніальна політика може забезпечити Німеччині «гідне місце» серед великих європейських і світових держав [37, S. 31].

Шляхом узагальнень, певної статистичної еквілібристики й навіть не завжди правдоподібних висновків Хюббе-Шлейден сформулював свою тезу про «вигідність» і «необхідність» заокеанської колоніальної політики у вигляді наступних чотирьох законів:

1. Кількісний обсяг торгового обігу («вартість обігу») кожної нації зростає пропорційно розширенню її заокеанської політики. Показником цього розширення є торговий обіг країни з заокеанськими територіями.

2. Якість торгового обігу («рентабельність господарських підприємств») будь-якої нації зростає пропорційно силі й мистецтву, з якими проводиться ця політика. Показником «сили» є чисельність населення заокеанських об'єктів країни, а під «мистецтвом» мається на увазі той фактор, який, на думку Хюббе-Шлейдена повинен пояснити випадки, коли все інше суперечить відкритим автором законам.

3. Енергійно здійснювана й доцільно направлена заокеанська політика культурно могутньої нації підвищує її добробут у геометричній прогресії до зусиль і витрат, які необхідні для такої інтенсивної культивуації.

4. У різних націй, які однаково сильні та спроможні в галузі внутрішнього розвитку культури, добробут зростає в різній мірі, тобто в геометричній прогресії до різних розширень і сили їх здобутків у сфері внутрішнього розвитку культури [38, Vd. 1, S. 62].

Ці висновки і міркування Хюббе-Шлейдена мали на меті довести, що зростання добробуту, підвищення життєвого рівня німецького народу слід добиватися не стільки шляхом вирішення завдань внутрішнього розвитку самої Німеччини («внутрішній розвиток культури» або «інтенсивна культивуація», за термінологією німецького дослідника), як цього вимагали противники колоніальних загарбань, а шляхом участі у «вигідній справі» залучення до культури відсталих заокеанських країн і народів («зовнішній розвиток культури» або «екстенсивна культивуація»). Він вважав, що чим більша різниця в культурному розвитку двох народів, які торгують один з одним, тим рентабельніша торгівля для передової індустріальної нації [38, Vd. 1, S. 79]. У поглядах Хюббе-Шлейдена немає очевидної неприязні й повної нетерпимості до Англії, як, наприклад, у Трейчке. Він вважав, що заокеанська політика Німеччини не може бути спрямована проти Великобританії й звертав увагу на виховання в німців таких самих «національних почуттів», які уже властиві англійцям. Під ними він розумів, перш за все, прагнення до експлуатації чужих народів, гегемонії над ними при одночасному задоволенні основних матеріальних і духовних потреб туземців і частковому окультуренні колонізованих територій.

Підводячи підсумки, можна констатувати, що формування та розвиток колоніального питання в Німеччині й підготовка до колоніальних загарбань супроводжувалися активізацією колоніальної пропаганди. У своєму розвитку вона пройшла два етапи, пов'язані з подальшою еволюцією колоніального питання.

Перший (1871–1878 рр.), коли ідеї колоніальної експансії лише почали здобувати своїх прихильників у масах німецького народу. Колоніальна пропаганда в цей час ще не набула широкого розмаху й на загал обмежувалася розрізненими виступами окремих осіб. Незважаючи навіть на свою впливовість, вони однак не могли переконати правлячі кола щойно створеної Німецької імперії у необхідності колоніальних здобутків. Противники заокеанської експансії користувалися підтримкою уряду Бісмарка, який вважав, що час для колоніальних загарбань ще не настав: держава повинна внутрішньо зміцнитися й утвердити свої позиції в Європі, перш ніж будувати колоніально-експансіоністські плани. Така точка зору знайшла відображення у відхиленні урядом і рейхстагом усіх пропозицій, автори яких хотіли використати перемогу над Францією у війні 1870–1871 рр. для захоплення її заокеанських володінь. Бісмарк відкинув ці пропозиції, вважаючи, що сприятливі умови для заокеанської колоніальної політики складуться пізніше.

Другий (1879–1884 рр.), коли позиція німецьких правлячих кіл з колоніального питання докорінно змінилася. Важливою передумовою активізації пропаганди колоніальної експансії та формування ідеології колоніалізму, головними носіями якої були торгово-фінансові й індустріальні групи великого капіталу, став надзвичайно інтенсивний розвиток німецького капіталізму після завершення політичного об'єднання країни. У зв'язку з потребами розвитку промисловості, введенням політики протекціонізму, зростанням впливу торгового банківського капіталу з'явилася об'єктивна необхідність у придбанні Німеччиною власних колоній. Успіхи в галузі колоніальної політики повинні були зміцнити міжнародний авторитет кайзерівської Німеччини, сприяти вирішенню складних внутрішніх соціально-економічних проблем.

Поштовх до різкого піднесення колоніальної пропаганди й переходу колоніального питання у сферу реальної державної політики дала публікація в 1879 р. книги Ф. Фабрі «Чи потрібні Німеччині колонії?» Наступні п'ять років, за свідченням «Kölnische Zeitung», були періодом посиленої й безперервної

колоніальної пропаганди [41, 09. 09. 1883]. Крім вимоги невідкладності, нове, що відрізняло колоніальну публіцистику, зводилося до наступного: якщо колоніальні пропагандисти 1870-х років вважали, що колонії в основному повинні бути торговими та переселенськими, то у 1880-х роках йшлося про використання сировинних джерел і резервів людських ресурсів у колоніях, про можливість вивозу капіталів разом з вивозом товарів. Там, де викладалися конкретні плани експлуатації колоній, вони передбачали створення потужних колоніальних товариств, які володіли б значними капіталами. Сприяння експорту німецьких товарів і капіталів, а також німецькій колонізації мало допомогти у розв'язанні внутрішніх соціальних протиріч, а також зміцнити зовнішньоекономічні та політичні позиції кайзерівської Німеччини на міжнародній арені.

3.2. Книга німецького місіонера Ф. Фабрі «Чи потрібні Німеччині колонії?»: вплив на піднесення колоніальної пропаганди

Справжньою епохою та водорозділом у розвитку колоніальної пропаганди в контексті еволюції колоніального питання в Німеччині стало знайомство німецької громадськості з колоніальною теорією керівника Рейнського місіонерського товариства у Вупперталі Ф. Фабрі. Він виклав її в опублікованій у 1879 р. книзі «Чи потрібні Німеччині колонії?» Книжка Фабрі була видана в переломний момент історії Німецької імперії. Тільки що був прийнятий закон проти соціалістів, почав здійснюватися перехід до протекціонізму й, водночас, німецькі підприємці та фінансисти вперше почали серйозно думати про колоніальну політику. Тому погляди Фабрі були підняті на щит і стали свого роду програмою німецького колоніального руху, його проникнення за океан. Книга місіонера набула великої популярності й активно пропагувалася. За нею з'явилися десятки інших аналогічних творів, автори яких виступали в підтримку колоніальної політики та зміцнення міжнародних позицій Німецької імперії завдяки завоюванню власних колоніальних володінь у різних частинах світу. Західні історики навіть називають Фабрі «агітатором епохи раннього

імперіалізму в Німеччині» [44, S. 110] й «батьком німецького колоніального руху» [11, S. 104].

Фабрі вважав, що попередні роки були періодом, коли колоніальне питання в Німеччині «майже не обговорювалося». У нього, як у людини, тісно пов'язаної з заокеанськими справами (він був інспектором протестантської місії у Південно-Західній Африці), уже давно склалися певні погляди на це питання. Але тільки тепер прийшов час їх викласти, бо, за словами місіонера, «мало сказати правильно, а ще й треба сказати вчасно». Тому спочатку Фабрі вказав на загальні причини необхідності для німців зайнятися колоніальною політикою в мовах, коли вже існувала об'єднана Німецька імперія. Він заявив, що хоча «національний добробут» німців за останні десятиріччя значно зріс, але він все ж складає «величезний дисонанс» з «повнотою» здобутої ними політичної могутності [19, S. 2]. Звідси напрошувався висновок про «бажаність» ліквідувати найближчим часом цю невідповідність. На думку Фабрі, такі надзвичайно важливі безпосередні фактори ставили колоніальне питання на порядок денний:

1. Тривала економічна криза, яка тяжко відбилася на становищі значної частини населення в Німеччині, викликаючи соціальне невдоволення та внутрішньополітичну напругу.

2. Перехід ряду держав до протекціонізму. Домінуюче раніше манчестерство (вільна торгівля або фритредерство) заважало постановці в Німеччині питання про колоніальні загарбання. Свобода торгівлі, на думку Фабрі, добра справа, але лише тоді, коли її дотримуються всі партнери. Тепер Німеччина прийшла до думки про необхідність введення протекційних мит. Однак німецька промисловість, зауважував Фабрі, продовжує страждати від відсутності в неї власних ринків збуту. Щоб забезпечити «захист національної праці», дати населенню гарантовану й оплачувану роботу, Німеччина повинна мати колонії. Він висловився за мита на промислові вироби, але проти мита на продовольство, яке ввозиться [19, S. 22, 43–44]. У цілому ж хвиля протекціонізму боляче вдарила по німецькій економіці. Німецьким товарам

фактично закритий доступ на ринки США. Англія також витісняє їх із своїх колоній, компенсуючи цим для себе втрату американського ринку. Звідси й впливала необхідність і потреба для Німеччини у власних заморських колоніях у різних регіонах світу.

3. Потреба тримати за океаном німецький військово-морський флот. Німеччина недостатньо багата, щоб прагнути до створення військово-морського флоту, здатного конкурувати з англійським. Але на всіх морях і океанах необхідно захистити зростаючий торговий німецький капітал. Тому військовий флот кайзерівської Німеччини повинен бути готовий «до демонстрації та, якщо це буде необхідно, до швидких акцій невеликого масштабу». Це не вимагає створення могутнього броненосного флоту. До того ж і розвиток військово-морської техніки йде в напрямку зростання значення швидкохідності суден, а не їх броні, калібру гармат, маневреності. Однак навіть утримання невеликих, але маневреності й швидкохідних військово-морських кораблів вимагає значних витрат. Щоб вони стали продуктивними, необхідно за океаном поряд з військово-морськими суднами мати власні колонії, які будуть служити базами для флоту й покривати витрати на його утримання.

4. Вимога розвитку географічної науки [19, S. 8–11].

Отже, практично нічого нового в цьому «обґрунтуванні» колоніальної експансії не було, якщо не рахувати досить оригінального міркування про рентабельність військово-морського флоту. Фабрі на двадцять років випередив події, аргументувавши можливість, бажаність і необхідність програми розвитку могутнього військово-морського флоту Німеччини під керівництвом адмірала А. фон Тірпіца, яка була прийнята і почала втілюватися в життя кайзером Вільгельмом II у 1898 р.

Аналізуючи питання про «перенаселення» Німеччини, про зростання в зв'язку з цим соціальних труднощів і пауперизму, про «невигідну» еміграцію в Північну Америку, Фабрі, услід за Вебером, приходять до висновку про необхідність посилення еміграції, а не боротьби з нею, і спрямування її потоку до власних колоній Німеччини. Він стверджував, що переселенська політика

стане головною силою й джерелом майбутньої німецької експансії в заморські землі. Створення населених німцями «землеробських колоній» – одне з головних завдань колоніальної політики Німеччини. Тільки невіглас або ж виключно упереджена людина може заперечувати, як вважав Фабрі, що «землеробські колонії настійно необхідні новій Німецькій імперії» [19, S. 26, 32].

Але Німеччині не менш необхідні також «торгові колонії». Під останніми Фабрі розумів не тільки торгові факторії, але й плантаційні колонії, тобто всі колонії у районі тропіків, крім виділених в особливу категорію для злочинців. В умовах тропічного клімату, констатував Фабрі, європеець не здатний власними руками обробляти землю. Там для цього є туземці, з якими не варто особливо церемонитися. По-перше, говорив Фабрі, тропічні колонії абсолютно нездатні до самовизначення. Вони «невіддільні від європейського домінування в них». Жителі їх «сонні, безтурботні й ліниві та надані в розпорядження самі собі, неминуче деградують», тоді як «під керівництвом європейців» виявляють зовсім інші якості. По-друге, вести туземців шляхом прогресу та цивілізації надзвичайно вигідно – тропічні колонії приносять тим, хто ними володіє, колосальні прибутки. Потрібно тільки вміти управляти ними. Англія все більше оволодіває цим мистецтвом і треба в неї вчитися [19, S. 37–38].

Щодо питання про колонії для злочинців, то Фабрі звернув увагу на те, що у всіх країнах тогочасної Європи зростала кількість соціально небезпечних людей і, зокрема, з точки зору посилення загрози основам існуючого ладу. «Якщо в Німеччині коли-небудь повторяться події Паризької комуни, то куди вона подіне німецьких комунарів, не маючи своєї Нової Каледонії?» [19, S. 49 – 50], – запитував Фабрі. Але уряд відкинув цю точку зору, хоч зовсім не з гуманних мотивів, а тому, що утримання колоній для злочинців вважалося дуже дорогою справою. Противники колоніальної політики говорили, що «дешевше побудувати для каторжників першокласні готелі в Європі, ніж засновувати й утримувати заокеанські колонії для злочинців» [12, S. 135].

Очевидно, що в сенсі аналізу колоніального питання з точки зору ролі різних видів колоній для майбутньої заокеанської політики кайзерівської Німеччини Фабрі практично стояв на позиціях колонізаційної теорії Рошера. Це може слугувати ще одним підтвердженням того, як у теоретичній і практичній площинах здійснювалася своєрідна «змичка» поглядів, ідей і планів впливових представників німецької науки й тих, хто мав реальний досвід у здійсненні колоніальних проектів у середині й другій половині XIX ст. Така позиція Фабрі й подібність його положень до популярних у колоніальних колах положень рошеровської теорії сприяли в нових історичних умовах піднесенню значення брошури «Чи потрібні Німеччині колонії?» до рівня своєрідного колоніального програмного маніфесту. Він не лише мав зміцнити сили колоніального руху в Німеччині, але й завоювати нових його прихильників, насамперед у найвищих урядових і парламентських політичних колах.

Фабрі, що цілком зрозуміло, піднімав питання про ставлення уряду Бісмарка до заокеанських колоніальних загарбань. З приводу негативної позиції рейхсканцлера в цьому питанні він писав: «Ми майже можемо сказати: тим краще! Саме тому, що колоніальне питання дуже серйозне й важливе, його не можна вирішувати відразу. Необхідна тривала й серйозна підготовка громадської думки. У Німеччині це нелегко зробити: вона звикла довіряти генію Бісмарка. Але найгеніальніша людина не може охопити всього розмаїття сучасної дійсності. Тому потрібно все ж і німецькому народу мати свою точку зору й допомагати уряду вирішувати завдання, які стоять перед країною» [19, S. 53–54]. Фабрі також натякав, що «ні!» Бісмарка означало «ще ні!», а не абсолютне і принципове відхилення заокеанської колоніальної політики. Тим самим німецький ідеолог колоніалізму сприяв піднесенню необхідного потужним і впливовим німецьким індустріальним, фінансовим і банківським групам суспільного руху за колонії. Фактично він був переконаним, що в кінцевому підсумку – і це станеться дуже швидко – підтримка уряду гарантована.

Потім Фабрі висловив своє ставлення до побоювань противників колоніальної політики, що вступ Німеччини на цей шлях викличе невдоволення інших держав. «Звичайно, – вважав він, – такий крок не зустрине овацій не тільки в кузенів по той бік Ла-Маншу, але й у братів у пониззі Рейну й Маасу, та й в інших сусідів. Але хіба велика національна справа може ставитися в залежність від схвалення інших націй? Хіба справи 1866 і 1870 років викликали схвалення Європи?» [19, S. 55–56] Щодо Англії, то вона має найменше право заважати німецьким колоніальним здобуткам, бо сама володіє значно більшими колоніальними територіями, ніж здатна освоїти. Її нинішні колоніальні анексії, на думку Фабрі, є лише «політичними превентивними заходами», які переслідують тактичну й стратегічну мету не допустити утвердження в тому чи іншому місці якої-небудь іншої держави. Однак Німеччина не може вважати себе залежною від думки англійців, які дотримуються точки зору, нібито весь заокеанський світ є тільки їхнім доменом [19, S. 59].

У теорії німецького місіонера висловлювалися й обґрунтовувалися також цікаві міркування щодо найкращих і найвигідніших територій з метою заснування німецьких землеробських колоній. Фабрі визнавав, що знайти місце під такі колонії надзвичайно важко: всі країни помірнього кліматичного поясу вже поділені, а колонізаційні можливості Трансваалю дуже сильно перебільшені. Тому він пропонував вивчити питання про використання німцями якихось «ще не окупованих» ділянок узбережжя Австралії та Нової Зеландії, а також розгорнути колоніальну політику в Південній Америці. Приблизно так само, як і Вебер, Фабрі пропонував створити там сприятливі умови для німців шляхом укладання спеціальних конвенцій з місцевими урядами й прямо проголосив «право на втручання» Німеччини у справи південноамериканських держав. «Якщо буде потрібно, – писав він, – то в силу того, що колоніальне питання все більше стає для нас питанням існування, ми зобов'язані будемо вжити не тільки всю повноту свого впливу, але й силу» [19, S. 77]. Першим практичним кроком у вказаному напрямку повинно стати створення «Імперського відомства для організації і керівництва німецькою

еміграцією” (Reichamt für Organisation und Leitung der deutschen Auswanderung), яке в майбутньому повинно перерости в „Імперське колоніальне відомство» (Kaiserliches Kolonialamt). Фактично це була практична порада урядовим колам і реалії німецької колоніальної політики змусили їх до відповідної реакції. Вже після німецьких колоніальних загарбань 1884–1885 рр. був створений колоніальний відділ міністерства закордонних справ, але тільки в 1907 р. – імперське міністерство колоній (Reichskolonialamt) [19, S. 86].

Розглядаючи різні варіанти можливих місць для заснування німецьких колоній, Фабрі зазначав, що треба поспішати. Інакше все захопить Великобританія. Перш за все необхідно заволодіти о. Самоа – єдиною територією на Тихому океані, де діяльність гамбурзької фірми братів Годафруа вже створила необхідні умови для заснування там торгової колонії. Далі мають бути зайняті Нова Гвінея, Мадагаскар, Індокитай, північна частина Борнео, Формоза (Тайвань). Мова може йти також про купівлю частини Антильських островів. Але найважливіше для Німеччини – взяти участь у колоніальній експлуатації Центральної Африки. Фабрі закликав торгову буржуазію ганзейських міст проявляти ініціативу в захопленні колоній у тропіках: «Якщо торговий стан буде діяти досить енергійно, то можна бути впевненим в успішному результаті». Фабрі також був переконаним, що в цьому випадку в колоніальному питанні від купецтва не відстане й уряд [19, S. 90].

Розвиваючи ідеї освоєння Центральної Африки й будівництва залізниці з заходу на схід Чорного континенту, Фабрі визнавав велику роль у цій справі місіонерів. Він відзначав, що для масового виробництва в цій «Новій Індії» потрібних Європі сільськогосподарських продуктів «дуже цінними тут були б у першу чергу місіонерські підприємства практично-педагогічного характеру, тобто такі, що привчають до праці; після них і разом з ними для плантацій і великих торгових підприємств необхідні капітал і люди. Без цієї попередньої роботи справа з рентабельністю центральноафриканської залізниці буде в плачевному стані... Однак радує те, що правильно знайдений вихідний пункт для дій у Центральній Африці, коли першопрохідці культури, місіонери уже

ведуть свою роботу як зі сходу, так і з заходу». Фабрі писав, що місіонерські підприємства часто недостатньо цінувалися. Але вони «все ж щось значили, бо ... у всякому випадку можуть бути дуже корисними, при відомих обставинах навіть незамінними для нації, яка зважилася направитися за море й бажає займатися колоніальною політикою» [19, S. 98, 102]. Фабрі також зауважив, що «перший поштовх значним східноафриканським відкриттям був, по суті, зроблений двома німецькими місіонерами (Крапфом і Ребманом)» [19, S. 103].

Хоча Фабрі обґрунтовував перш за все ідеї заокеанської колоніальної політики, він віддавав також данину континентальній експансії. Однак, на відміну від Вебера, Фабрі її не заперечував. На його думку, Османська імперія вступила в стадію розпаду, першим етапом якого є рішення Берлінського конгресу 1878 р.* Німеччина не може бути відсторонена від одержання своєї частки турецької спадщини, після чого не виключена можливість великої масової еміграції німців у Малу Азію та Сирію [19, S. 105]. Це дасть змогу доповнити заокеанську колонізацію континентальною, тобто євразійською, що дуже важливо для кайзерівської Німеччини, яка прагне стати могутньою державою. Така точка зору Фабрі пояснювалася просто: він під впливом колонізаційної теорії Леруа-Больє вважав колонізацію вирішальною ознакою великої нації.

З питаннями, які розглядав і аналізував Фабрі в своїй книзі, ми зустрічаємося протягом всієї наступної історії німецької колоніальної пропаганди та розвитку ідеології німецького колоніалізму. Його програма виходила з «необхідності» використати силу кайзерівської Німеччини для встановлення німецького господарювання та домінування як у заокеанських, так і континентальних землях і країнах. Найважливішою спонукальною причиною колоніальних загарбань визначалася економічна криза. Головним «виграшним» пунктом програми, з точки зору впливу на широкі маси німецького народу, було проголошення активного проникнення Німеччини в

---

* Фактично Фабрі знаходився на рівні розуміння суті «східного питання», як широкого комплексу політичних проблем Середнього Сходу та Кавказу й насамперед важливих міжнародних протиріч, зв'язаних з розпадом Османської імперії, національно-визвольними рухами народів, які її населяли, та боротьбою великих європейських держав за поділ імперських володінь – «османської спадщини».

Південну Америку з метою нібито вирішення еміграційного питання. Найсерйознішим пунктом колоніального проекту Фабрі з позицій практичної реалізації колоніального питання була ідея про загарбання колоній у тропіках. Одночасно «резервувалося право на агресію» Німеччини в напрямку Південно-Східної Європи та Близького Сходу. Зовнішньополітичний аспект програми характеризувався закликком не тільки не зупинятися перед протидією Великобританії, але й учитися в неї правильно та вигідно вести колоніальні справи.

Можна сказати, що погляди Фабрі виражали прагнення експансіоністські налаштованих правлячих політичних кіл і тих груп населення, які мріяли про швидкий вступ Німеччини на шлях колоніальних загарбань. Сформульовані ним заклики й ідеї з обґрунтуванням необхідності, можливостей і перспектив колоніальної політики сприяли формуванню ідеології колоніалізму та наповнення колоніального питання практичним змістом. Вони мали вплинути на середні верстви німецького народу, бюргерство, щоб заручитися їхньою підтримкою широкомасштабних колоніальних проектів, для яких потрібні були великі кошти. Підтримка значної частини населення Німеччини мала стати головним козиром пропагандистів і прихильників колоніальної політики при постановці перед урядом і рейхстагом питання про державне фінансування колоніальних підприємств. На Фабрі посилялися В. Фрей в опублікованій у 1881 р. своїй шовіністичній брошурі «Дайте нам колонії! Соціально-політичне попередження від імені німецької молоді» та лейтенант А. Вісман у своїй доповіді про результати подорожі в Африку, зробленій у 1883 р. в присутності кайзера Вільгельма I [33; 41, 02. 11. 1883]. Слідом за Фабрі розглядав о. Самоа як ядро майбутніх німецьких володінь у тихоокеанському басейні професор географії університету м. Галле, відомий пропагандист колоніальних загарбань А. Кіркгоф [40].

Тому не дивно, що колоніально-політична теорія Фабрі, популяризація його ідей і різке піднесення колоніальної пропаганди в кайзерівській Німеччині наприкінці 70-х – поч. 80-х років XIX ст. також активно сприяли тому, що саме

в цей час імперські правлячі кола остаточно взяли на озброєння й у майбутньому вміло використовували на практиці тезу колоніального пропагандиста Е. Декерта. Вона зводилася до такого принципового положення: «Німецький орел» повинен діяти поряд з «британським левом», а не слідувати за ним і підбирати об'їдки» [15, S. 206].

3.3. Колоніальні ідеї та пропаганда представників німецької політичної еліти

Напередодні та під час завершення процесу об'єднання німецьких земель в єдину державу, а також у період становлення та зміцнення Німецької імперії з'явилася низка ідей і положень, спрямованих на обґрунтування основ її зовнішньої та колоніальної політики, які належали представникам політикуму. Серед них були депутати рейхстагу, лідери політичних партій, відставні та діючі дипломати.

Частина авторів подібних проектів виступала за створення сильної континентальної держави, негайно доповненої великими німецькими колоніальними володіннями в Африці, Азії, Океанії. На їх думку, в цьому випадку Німеччина швидко б похитнула й ліквідувала морську та колоніальну гегемонію Англії й сама ввійшла до групи великих світових держав.

Так, активними захисниками й пропагандистами колоніального питання виступали німецькі дипломати І. Штурц і Г. Нахтігаль [8; 49]. Тоді у розпал колоніальної пропаганди в Німеччині їхні праці слугували піднесенню прагнень у суспільстві до здійснення успішної заокеанської політики. Сферами такої політики вони вважали насамперед території Африканського континенту, в тому числі складні для освоєння європейцями землі в районі Центральної Африки, Судану й Великих Африканських озер. Саме тут мала бути створена «Нова Індія» [49, S. 12] – фактично величезна залежна від Німеччини колонія.

Подібне бачення колоніального питання та його розв'язання притаманне й лідеру націонал-лібералів М. Мікелю. Він говорив про «захист національної праці», для якого нібито потрібна колоніальна політика. Мікель пропонував

об'єднатися довкола закликів до колоніальної експансії всіх німців незалежно від їх партійно-політичних поглядів і підтримати орієнтацію на загарбання тропічних африканських країн [41, 08.12.1882]. Однак такі плани та перспективи вирішення колоніального питання наштовхувалися на серйозний опір.

Значна частина політиків, дипломатів, парламентарів не могли не бачити всіх труднощів і проблем, з якими б на перших порах зіткнулася молода Німецька імперія у випадку негайного втілення в життя такого зовнішньополітичного курсу. Серед них відзначимо лідерів партії «Католицький центр» Л. Віндтхорста, Вільнодумного союзу Л. Бамбергера й Німецької прогресивної партії О. Ріхтера. Вони віддавали перевагу здійсненню насамперед успішної континентальної політики й перетворенню Німеччини в могутню державу шляхом підпорядкування собі в першу чергу середньоевропейського простору та створення так званої Великої Німеччини на континенті або Міттельєвропи (від нім. – *Mitteleuropa*). Це в майбутньому могло створити ґрунт для рішучого “стрибка за океан” і завоювання колоній.

Була ще одна група німецьких політиків і учених, які мали своє особливе бачення міжнародного становища кайзерівської Німеччини та її місця в середньоевропейському просторі. Вони висловлювали замасковану чи відверту незгоду з зовнішньою політикою Бісмарка, а ядро майбутньої німецької Міттельєвропи вбачали в імперії Габсбургів. Саме на таких позиціях базувалася й зовнішньополітична концепція відомого німецького політика, дипломата та публіциста Константіна Франтца. Щоправда, у більш пізніх своїх працях він загалом уже не заперечував провідної ролі в середньоевропейському територіальному утворенні за династією Гогенцоллернів. Специфіка бачення ним колоніального питання ґрунтувалася на кількох основоположних принципах:

по-перше, колоніальна політика має бути підпорядкована зовнішній або європейській (континентальній) політиці;

по-друге, Німеччина ще не готова до проведення широкомасштабної заокеанської експансії, а отже повинна займатися насамперед зміцненням свого внутрішнього становища й позицій на Євразійському континенті;

по-третє, вповні логічно, що колоніальна політика мала здійснюватися в першу чергу в формі внутрішньої (євразійської) колонізації на території Балканського півострова, Малої Азії, Близького та Середнього Сходу.

З метою кращого розуміння політичних поглядів К. Франтца, які справили суттєвий вплив на становлення німецьких імперських зовнішньополітичних і колоніальних концепцій, звернемося насамперед до розгляду його біографічних характеристик. Франтц народився 12 вересня 1817 р. в старому містечку Бістум поблизу Гальберштадта у північно-східному відгалуженні Гарцу. Константін був восьмою дитиною в сім'ї пастора Кламера Вільгельма Франтца. Батьківський будинок знаходився в особливій культурно-історичній частині Німеччини, яка за Вестфальським миром 1648 р. відійшла до Бранденбургу, а в наполеонівський час ще раз змушена була поміняти територіальну приналежність, ставши складовою частиною королівства Вестфалія. У цій місцевості переплелися одні з одними древні роди нижніх і східних саксів. Недалеко від цих місць починалася старовинна область розселення слов'янських народів. Пізніше Франтц підкреслював, що у нього завжди проявлялися дві сутності характеру, які ніби протистояли одна одній: нижньосаксонська впертість, коли один раз усвідомлене міцно утримувалося в голові, і верхньосаксонська рухливість і прагнення нових відчуттів [24, S. 9].

Освітній шлях майбутнього політика був подібним до шляхів інших дітей священиків. Спочатку батько сам навчав сина, а потім він пішов до гімназії, закінчив школу при соборі, далі три роки навчався в Галле, а четвертий – у Берліні. Юний Константін був сучасником Гете, ріс романтиком і як студент перебував під сильним впливом німецького ідеалізму. Він опинився у вирі дискусії між прихильниками реставраційних тенденцій і революційних прагнень у справі об'єднання Німеччини. Своім фахом Франтц обрав математику, природничі науки та філософію. Як свідчать його пізніші праці, він

мав також велику схильність до логіки й етики. Підтвердженням може служити одне з перших його досліджень, яке називалося «Філософія математики. Одночасний вклад до логіки та натурфілософії» [26]. Особливо глибоко і детально Франц аналізував праці свого співвітчизника філософа Г. В. Гегеля. Наслідком такої напруженої і копіткої праці стало присудження йому в 1841 р. (Францу тоді виповнилося всього 24 роки) вченого ступеня доктора філософії, а через два роки він видав у Берліні об'ємний том дослівних виписок з творів Гегеля з власними коментарями [28]. Така фундаментальна філософська база в майбутньому наклала відбиток на загальнотеоретичні підходи Франца практично до всіх наукових і загальнополітичних питань, далеко не останнє місце серед яких займали проблеми зовнішньої політики Німеччини і створення середньоевропейського об'єднання.

Після завершення навчання Франц короткий час працював учителем. Саме тоді він написав низку праць, які знаходилися на межі філософії та політики [30; 32]. Ці праці та особистість їх автора викликали зацікавлення у пруського міністра культури фон Ейхгорна, з яким Франц іноді зустрічався на зібраннях у численних гуртках берлінської інтелігенції. У 1844 р. 27-літній юнак як літературний референт став співпрацювати з міністерством культури.

Це були його перші практичні кроки на ниві державної діяльності. На перших порах Францу не вистачало для плідної роботи конкретного знання обстановки в інших країнах. Тому в 1847 р. йому дали можливість здійснити поїздку по Східній Європі. Впродовж майже року він перебував у власне австрійських землях, Чехії, Угорщині, Польщі, на Балканах. Особливо схвилювала Франца внутрішньополітична ситуація в Польщі. Він вивчив польську мову і почав виступати проти чужоземної політики Пруссії і особливо царської Росії в польських землях (це надалі стало характерним для його поглядів з даного питання). Франц вважав, що Пруссія повинна змінити свою політику і завоювати довір'я поляків. Цьому він присвятив у 1848 р. спеціальний меморандум «Польща, Пруссія і Німеччина. Внесок до реорганізації Європи». На його сторінках він, зокрема, писав: «Пруссія уже

об'єднана з Німеччиною і відтепер є лише членом великої німецької імперії. Але Польща мусить знову вступити в союз з Пруссією; союз, в якому її оберігатиме особлива національна конституція й адміністрація, але з Пруссією матиме спільний центр суспільного авторитету; в якому одному тільки королю присягатимуть на вірність, а він почергово перебуватиме в резиденції в Берліні й Варшаві» [29, S. 3].

Однак після чергових реорганізацій у пруському міністерстві культури разом з своїм шефом втратив місце і Франтц. Кілька років йому довелося займатися приватною роботою. Але саме в цей час, на початку 50-х рр. XIX ст. він почав відкрито виступати з критикою союзної політики Пруссії, про що свідчила анонімна публікація праці «Наша політика» [31] (вона була опублікована також на французькій мові під назвою «Політика Пруссії»). Пізніше це позначилося на одному з головних серединноєвропейських постулатів Франтца: він вважав, що Міттельєвропа повинна утворитися під зверхністю династії Габсбургів. Саме даним фактом пояснюється критичне ставлення Франтца до політики Отто фон Бісмарка, з одного боку, і відповідне ставлення рейхсканцлера до політика, ученого та публіциста, з другого. А перша зустріч між ними відбулася в 1851 р., коли до серйозних ідейно-політичних розходжень було ще далеко. Тоді Бісмарк на прохання Франтца рекомендував його пруському міністр-президенту фон Мантейфелю і недавній працівник «культурного фронту» став таємним радником у міністерстві закордонних справ.

Франтц у цей час здійснив кілька поїздок в інші країни, побував у Франції й Австрії. У Відні, зокрема, він зустрічався з Меттерніхом і познайомився з російським посланцем бароном фон Мейєндорфом. Невимушені бесіди дали йому можливість, відкинувши необхідні дипломатичні формальності, глибше розібратися в мотивах і цілях великої політики. Справедливо також, що «контакти з австрійцями крім того дали змогу пруському протестанту відкрити для себе щось у католицькому менталітеті» [24, S. 16].

У 1853 р. Франтца перевели до пруського генерального консульства по Іспанії та Португалії. Спочатку він півроку займався своєю роботою у Барселоні, а потім наступних два роки – в Кадісі. Але в цілому його не задовольняла робота за кордоном у консульському управлінні і він самовільно повернувся назад до Пруссії. Це не могло не викликати конфлікту між ним і міністерським керівництвом. Зростання відчуження до Мантейфеля у кінцевому підсумку привело до того, що у 1858 р. Франтц покинув міністерство закордонних справ. Надалі він все активніше виступав з оцінками та критикою пруських суспільних і духовних проблем. Тому «дебют» під керівництвом нового міністра фон Шлейнітца був коротким: він став для Франтца «останнім актом» його в цілому блискучої політичної кар'єри. Щоправда, коли в 1862 р. Бісмарк став міністр-президентом, то він знайшов Франтца і запропонував йому місце в своєму апараті. З одного боку, це був великий шанс для опального відставного політика, а, з другого, пробний камінь для його характеру. Франтц відхилив прохання Бісмарка, так як розглядав політичні цілі майбутнього творця Німецької імперії як несумісні з своїми ідеями та принципами. Погодити їх було неможливо. Після цього Франтц до кінця своїх днів – він помер 2 травня 1891 р. – практично був виключений з активного політичного життя, до якого його підштовхували власні здібності, любов до батьківщини та честолюбство. Однак він залишився відомим публіцистом, чії праці у той час проливали світло на багато питань. Саме на 60-80-і роки XIX ст. припадають головні наукові та публіцистичні твори Франтца, у яких він виклав своє розуміння й аналіз проблем федералізму, внутрішнього життя і зовнішньої політики Німеччини, а також бачення перспектив створення Середньої Європи.

Зовнішньополітична концепція Франтца базується на засадах обґрунтування необхідності континентального розширення Німеччини й Австрії і створення навколо них і під егідою династії Габсбургів (у більш пізніх своїх працях 80-х рр. XIX ст. німецький учений і публіцист в цілому вже не заперечував провідної ролі в «середньоевропейському тандемі» за династією

Гогенцоллернів) великого середньоевропейського союзу держав, до складу якого ввійшли б також Голландія, Бельгія, Швейцарія. Водночас, на відміну від економістів Ф. Ліста та В. Рошера й історика Г. Трейчке, Франтц як ортодоксальний прихильник планів німецького континентального розширення рішуче заперечував потребу в заокеанській колоніальній політиці. Він не тільки закликав до розширення німецької сфери впливу в Європі, але у відповідності з своєю схемою «світової політики» Німеччини наполегливо прагнув спростувати аргументацію «колоніальних ентузіастів». Франтц стверджував, що, по-перше, колоніальна політика не по силах Німеччині, не підходить їй за географічними та іншими умовами; по-друге, колонії за океаном не тільки не збагатять Німеччину, але й принесуть їй матеріальні та моральні збитки; по-третє, потрібно рішуче і назавжди відмовитися від думки про загарбання голландських колоній; по-четверте, німецька колонізація островів Тихого океану була би грою, яка не варта свічок [27, Bd. 2, S. 286–294]. Він закликав німців зайнятися краще поверненням «втрачених» ними старовинних і багатих сусідніх країн, таких як прибалтійські провінції Росії. Володіння Лівонією, на думку Франтца, для Німеччини у всіх відношеннях важливіше, ніж володіння дюжиною архіпелагів Самоа [27, Bd. 2, S. 295]. Ціною відмови від колоніальної політики публіцист пропонував забезпечити нейтралітет Великобританії, що допомогло б зміцненню позицій Німеччини у випадку виникнення франко-російського союзу (передбачення такого союзу справдилося вже на початку 1890-х рр. Фактично такі континентальні плани означали спрямування німецької експансії у бік Росії і Балкан.

У своїй праці про природу держави Франтц пропонував відтіснити Росію за Двіну і Дністер. Він вважав, що Росія може домінувати в Північній і Середній Азії і навіть у Китаї, але в жодному випадку не повинна переходити Гімалаї або просуватися в західному напрямку. Німецький дослідник писав: «Цивілізувати або хоча б приборкати монгольський світ – покликання Росії, яке необхідно визнати, протидіючи при цьому всякому її руху на захід» [25, S. 433]. Стримати Росію можуть лише Пруссія і Австрія у союзі між собою і на чолі

всього західного світу. «Тільки з'єднаний Захід, – зазначав автор, – може утворити перешкоду Росії і притому з того боку, з якого вона найбільш уразлива, тобто з західного. Нехай витіснять Росію за Двіну і Дністер і покажуть їй силу, щохвилино готову до нападу, – і Росія буде так само мало думати про перехід через Гімалаї, як і через Балкани» [25, S. 433].

Саме Пруссія і Австрія, на думку німецького екс-політика повинні бути прикордонними вартовими європейської цивілізації. «Якщо, на жаль, вони не такі, – писав Франтц, – то ми можемо у майбутньому дожити до того, що Росія буде панувати так само у Празі, як і у Варшаві, до чого уже готується довгорукий панславізм» [25, S. 444]. Виходячи з перспективи такого «жахливого» для цивілізації майбутнього Франтц бачив у політиці Європи 50-60-х рр. XIX ст. тільки низку помилок. Він зауважував: «Коли Кримська війна була європейським заходом для обмеження Росії, то через три роки після Паризького конгресу не мало бути італійської війни, яка наскільки послабила Австрію, настільки посилила Росію. Це означало власними руками руйнувати те, що було щойно створено. Що ще залишалося з здобутків Кримської війни, було втрачено подіями 1866 р., які відкрили Росії двері до втручання у справи Німеччини» [25, S. 448–449].

Франтц вважав великою помилкою те, що західноєвропейські держави допустили у своє середовище Росію. З тих пір, як «геніальний напівварвар» Петро викрав імператорський титул і подобу європейської монархії, Росія, на його думку, стала втручатися у всі європейські справи, хоча морально не була зацікавлена в жодній з них. Тому в результаті цього Європа завжди зазнавала збитків, а Росія отримувала перемогу. Отже, Росію «в інтересах цивілізації» слід було швидше зруйнувати або, в гіршому випадку, відкинути на схід, ніж приймати в сім'ю європейських народів [25, S. 433]. Німецький публіцист настоював на небезпеці для основ європейського ладу з боку Росії та слов'янства і вважав утворення європейської федерації проти них на чолі з Австрією та Німеччиною, фактично німецької Серединної Європи, історичною та політичною необхідністю. Тим самим Франтц, як і багато його сучасників

(П. Лагард, Г. Даніель, Г. Трейчке, В. Рошер, А. Шуман, Л. Росс) активно сприяв формуванню громадської думки на підтримку континентальних планів розширення Німеччини, німецької колонізації на землях Старого світу, створення тут сильного середньоевропейського економічного та політичного об'єднання, ядро якого складе тісний союз Австрійської монархії і Німецької імперії.

Зрозуміло, пропаганда подібних німецьких планів, а також тенденції у розвитку німецької зовнішньої політики й експансіоністської ідеології, які вони відображали, вже тоді викликали відповідну реакцію з боку сусідніх держав, насамперед Росії. Характерна у зв'язку з цим точка зору відомого російського публіциста М. Я. Данилевського, викладена ним у 1871 р. в праці «Росія і Європа. Погляд на культурні та політичні відносини слов'янського світу до германського». Автор відзначав, що слов'янські народи впродовж століть відчували на собі славнозвісний німецький *Drang nach Osten*, який був проявом такої характерної для германського етнографічного типу риси як насильство. Данилевський мав на увазі під насиллям «надмірно розвинуте почуття особистості, індивідуальності, згідно якому людина, що ним володіє, ставить свій спосіб думок, свій інтерес так високо, що будь-який інший характер думок, інший інтерес обов'язково повинен йому поступатися як нерівноправний» [2, с. 187–188]. Публіцист підкреслював, що німцям таке нав'язування свого способу мислення іншим здається природним підпорядкуванням нижчого вищому, певним чином навіть як благодіяння цьому нижчому. Вважаючи німецький експансіонізм проявом насилля, Данилевський був переконаний, що слов'янство зобов'язане вчинити йому опір і захистити себе від його негативного впливу.

Положення, спрямовані як проти русифікаторської політики царизму, так і германізаторських планів Пруссько-Німецької держави обґрунтував відомий український учений і публіцист М. Драгоманов у праці «Східна політика Німеччини і обрусіння», надрукованій у російському ліберальному журналі «Вестник Европы» за 1872 р. Вона стала підсумком його трьохрічного

наукового відрядження до Західної Європи, під час якого він відвідав Берлін, Варшаву, Познань і став свідком русифікації та германізації. Розглядаючи природу та прояви німецького експансіонізму, Драгоманов зупинився на аналізі низки праць німецьких авторів. З приводу Франца він писав, що справедливі зауваження у нього перемішані з дуже вільним трактуванням багатьох положень, «усі думки отруєні китаїзмом і заздрісним бурчанням проти всього не німецького» [4, № 26 с. 566]. Оцінка Драгоманова досить влучно відображає психологічний фон, на якому побудована вся зовнішньополітична концепція Франца.

В цілому вона ґрунтувалася на позиціях зміцнення континентального становища Німеччини, яка мала відмовитися від заокеанської колоніальної політики, а взамін одержати нейтралітет Англії і послабити вплив Російської імперії у Європі. Кайзерівська Німеччина у союзі з монархією Габсбургів повинні були скласти ядро майбутнього середньоевропейського об'єднання – німецької Міттельєвропи – доповненої за рахунок польських, українських і прибалтійських земель, а також територій від розширення німецької колонізації у південно-східному напрямку. Передбачалося, що до такого союзу приєднаються Швейцарія, Бельгія і Голландія. Зрозуміло, що з одного боку він був спрямований проти Росії і слов'янського світу взагалі, а з другого – проти Великобританії. Дуже швидко такі плани Франца в умовах загострення міжнародної обстановки в Європі наприкінці XIX – початку XX ст. одержали свій розвиток з боку як німецьких, так і австрійських пангерманців, фінансово-промислових і урядових кіл Австрії і Німеччини. Це, разом з іншими важливими факторами зовнішньо- і внутрішньополітичного характеру, неминуче посилювало військове і політичне протистояння між різними блоками держав – Троїстим союзом (Німеччина, Австрія, Італія) і Антантою (Росія, Англія, Франція) – та штовхало їх до війни.

Потрібно відзначити, що на 60-80-і роки XIX ст. припадають головні наукові та публіцистичні твори Франца, у яких він виклав своє розуміння й аналіз проблем федералізму, внутрішнього життя та зовнішньої політики

Німеччини, а також бачення перспектив створення Середньої Європи. Зовнішньополітична концепція Франца ґрунтувалася на засадах визнання необхідності континентального розширення Німеччини й Австрії й створення навколо них і під егідою династії Габсбургів (у пізніших своїх працях К. Франц загалом уже не заперечував провідної ролі династії Гогенцоллернів у центральноєвропейському об'єднанні) великого середньоевропейського союзу держав. До його складу мали увійти також Голландія, Бельгія, Швейцарія. Водночас Франц виступав проти активної та широкомасштабної колоніальної політики в цей час. Він вважав за першочергове завдання зміцнення «континентальних» позицій Німецької імперії, її внутрішньополітичну та господарську консолідацію. Тільки після цього колоніальне питання стане актуальним для Німеччини в повному обсязі. Тобто, можна буде вести мову про побудову могутньої Нової Німеччини, яка б об'єднала як колонізовані німцями території Південно-Східної Європи та Малої Азії, так і їх заокеанські колоніальні володіння.

Насамкінець, підсумовуючи просторовий контекст колоніального питання в Німеччині на пропагандистському зрізі, відзначимо, що в формуванні колоніалістських поглядів і переконань про назрілу необхідність заокеанської політики для кайзерівської Німеччини брали участь різноманітні колоніальні товариства, місіонерські організації, торговельні союзи й об'єднання. Серед них роль справжнього організаційного центру колоніально-пропагандистського руху став відігравати з 1882 р. Німецький колоніальний союз, який спирався на підтримку найвпливовіших суспільних сил і німецького уряду. В результаті на середину 1880-х рр. країна була охоплена справжньою «колоніальною лихоманкою» й стояла на порозі вступу на шлях офіційної колоніальної політики.

VERWEISE / *References*

Література

1. Архив внешней политики Российской империи Архивно-Дипломатического департамента МИД Российской Федерации. Ф. 139 2-я газетная экспедиция. 1789–1917. Оп. 476. Д. 270. Проект создания «Великой Германии», прибол. 1875–1880 гг., 23 л.
2. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германскому. СПб.: Изд. т-ва «Обществ. польза», 1871. 542 с.
3. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. М.: Книга, 1991. 573 с.
4. Драгоманов М.П. Восточная политика Германии и обрусение // Вестник Европы. 1872. № 2–5.
5. Кулінич І.М. Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900–1914 рр.). К.: АН УРСР, 1960. 216 с.
6. Липа Ю. Королівство Київське по проекту Бісмарка. Одеса: б.в., 1917. 42 с.
7. Мун П.Т. Империализм и мировая политика: Пер. с англ. М.-Л.: Госиздат, 1925. 430 с.
8. Нахтигаль Г. Судан и Сахара: Результаты шестилетнего путешествия в Африке: Пер. с нем. М.: Наука, 1987. 302 с.
9. Bade K.J. Fabri und der Imperialismus in der Bismarckzeit: Revolution, Dopression, Expansion. Freiburg: Atlantio, 1975. 579 S.
10. Bade K.J. Fabri und der Imperialismus in der Bismarckzeit: Revolution, Dopression, Expansion. Freiburg: Atlantio, 2005. 670 S.
11. Bade K.J. Imperialismus und Kolonialmission: kaiserliches Deutschland und koloniales Imperium. Wiesbaden: Steiner, 1982. 333 S.
12. Bericht über die Verhandlungen des 19. Kongresses deutscher Volkswirte in Berlin, 21–23. Oktober 1880. В.: o.V., 1880. 188 S.
13. Born K.E. Wirtschafts– und Sozialgeschichte des Deutschen Kaiserreichs: 1867/71–1914. Stuttgart: Steiner, 1985. 175 S.

14. Bueck H. Der Zentralverband deutscher Industrialier und seine dreissigjährige Arbeit (1876–1906). B.: Mitter, 1906. 387 S.
15. Deckert E. Die Kolonialreiche und Kolonisationsobjekte der Gegenwart. Lpz.: Dürr, 1884. 281 S.
16. Deutsche Kolonialpolitik in Angra-Pequena // Angra-Pequena. B., 1884. № 5. S. 4–11.
17. Deutsche Kolonialpolitik in Dokumenten: Gedanken und Gestalten aus den letzten fünfzig Jahren. Lpz.: Dieterich, 1938. 608 S.
18. Fabri F. (Koloniale Bewegung und koloniale Politik). Rede vor der konstituierenden Versammlung der Abt. Berlin des Deutscher Kolonialverein am 30. 04. 1884 in Berlin // Deutsche Kolonialzeitung. 1884. Nr. 1. S. 193.
19. Fabri F. Bedarf Deutschland der Kolonien?. Gotha: Perthes, 1879. 108 S.
20. Fabri F. Der Orient und die deutschen Colonialbestrebungen // Colonialpolitische Correspondenz. 1883. Nr. 5.
21. Fabri F. Die Lage und Stellung der Rheinischen Missionsgesellschaft // Evangelisches Gemeindeblatt aus und für Rheinland und Westfalen (red. v. B. Huyssen). 1863. N 8. S. 33–43, 57– 61, 144–155, 161–173.
22. Fabri F. Reichstagswahl und überseeische Politik // Kölnische Zeitung. 1881. 4 August.
23. Frantz C. Das neue Deutschland. Lpz.: Winter, 1871. 317 S.
24. Frantz C. Der Federalismus als universale Idee. Beiträge zum politischen Denken der Bismarckzeit. B.: Oswald Arnold Verl., 1948. 472 S.
25. Frantz C. Die Naturlehre des Staates, als Grundlage aller Staatswissenschaft. Lpz.-Heidelberg: Winter, 1870. 460 S.
26. Frantz C. Die Philosophie der Mathematik. Zugleich ein Beitrag zur Logik und Naturphilosophie. Lpz.: H.Hartung, 1842. 412 S.
27. Frantz C. Die Weltpolitik: In 3 Bde. Chemnitz: Mönchengladbach-Rheydt, Volksvereins-Vlg, 1883.

28. Frantz C. Hegels Philosophie in wortlichen Auszugen. Fur Gebildete aus dessen Werken zusammengestellt und mit einer Einleitung herausgegeben. B.: Duncker u. Humblot, 1843. 274 S.
29. Frantz C. Polen, Preussen und Deutschland. Ein Beitrag zur Reorganisation Europas. Faksimiledruck der Ausgabe Halberstadt 1848. Köln: Faksimiledruck, 1969. 321 S.
30. Frantz C. Speculative Studien. H.1. Über die Freiheit. B.: W.Hermes, 1843. 186 S.
31. Frantz C. Unsere Politik (anonym). B.: F.Schneider u. Co., 1850. 144 S.
32. Frantz C. Versuch über die Verfassung der Familie. Ein Mittel gegen den Pauperismus. B.: W.Hermes, 1844. 253 S.
33. Frey W. Gebt uns Kolonien! Ein socialpolitischer Mahnruf aus der deutschen Jugend. Chemnitz: Schmeitzner, 1881. 14 S.
34. G.R. und Kolonialpropaganda // Unsere Zeit. 1882. Bd. 2. № 9. S. 359–364.
35. Gehre F.M. Über die europäische Kolonisation in der südlichen Hälfte des tropischen Afrika: Inaug.–Diss. Lpz., 1877. 128 S.
36. Hagen M. Bismarcks Kolonialpolitik. Stuttgart–B.: Dt. Verl.-Anst., 1923. 593 S.
37. Hübbe-Schleiden W. Aephiopien-Studie über Westafrika. Hamburg: Verl. L.Friedrichsen, 1879. 412 S.
38. Hübbe-Schleiden W. Überseeische Politik: In 2 Bde. Hamburg: Verl. L. Friedrichsen, 1881.
39. Kirchhoff A. Die Südseeinseln und der deutsche Südseehandel. Heidelberg: o.V., 1880. 136 S.
40. Kirchhoff A. Was bedeutet uns Angra Pequena? // Unsere Zeit. Deutsche Revue der Gegenwart. Jg. 1884, II. S. 145–152.
41. Kölnische Zeitung. 1882. 15 September.
42. Leroy-Beaulien P. De la colonisation chez les pouples modernes. P.: Guillaumin, 1874. VII, 615 p.
43. Moldenhauer Fr.H. Erörterungen über Kolonial– und Auswanderungswesen. F. a. M.: Brockhaus, 1878. 166 S.

44. Mommsen W.J. Imperialismus. Seine geistigen, politischen und wirtschaftlichen Grundlagen, Hamburg 1977.
45. Rohlf's G. Angra Pequena. Bielefeld-Lpz., 1885.
46. Rohlf's G. Neue Beiträge zur Entdeckung und Erforschung Afrika's. Lpz.: Durr, 1876 (Cassel, 1881). 266 S.
47. Schaus R. Deutsche Militärmarine. 1880–1881. Teil 1 // Allgemeine Zeitung. 1882. 31 Juni.
48. Schaus R. Deutsche Militärmarine. 1880–1881. Teil 2 // Allgemeine Zeitung. 1882. 3 Juli.
49. Sturz I.I. Der wiedergewonnene Weltteil – ein neues gemeinsames Indian. B.: Simion, 1876. 171 S.
50. Unsere Zeit. 1882. Bd. 2. № 9. S. 364.
51. Vorwärts. Berliner Volksblatt. 02. 10. 1884.
52. Weber E. Die Erweiterung des deutschen Wirtschaftsgebiets. Lpz.: Twietmeyer, 1879. 80 S.
Weber E. Vier Jahre in Afrika: In 2 Bde. Lpz. : Brockhaus, 1878.

SCHLUSSFOLGERUNGEN / CONCLUSIONS.**Висновки**

Формування німецької колоніальної політики досліджено в якості широкого комплексу проблем, пов'язаних із обґрунтуванням доцільності, необхідності й перспектив її здійснення. Хронологічні рамки 1841–1884 рр. дозволили прослідкувати процес еволюції німецьких колоніальних ідей від теорії до практики.

Досліджувана тема вперше вивчена на основі застосування сучасної теорії колоніальних студій. При цьому, що важливо з точки зору її наукової актуальності, порушена проблема ще не досліджувалася раніше в такій постановці. Використаний наявний широкий комплекс різнопланових неопублікованих архівних та опублікованих джерел і наукової літератури дозволив комплексно, всебічно й системно дослідити теоретико-концептуальні сторони формування німецької колоніальної політики в окреслених хронологічних рамках, розкрити напрямки й етапи її еволюції, а також особливості переходу з площини колоніальної пропаганди в сферу реальної заокеанської політики Німецької імперії.

Встановлено, що наукова постановка і розробка німецької колоніальної ідеї припадає на 40-і роки XIX ст. Вперше в 1841 р. відомий німецький економіст Ф. Ліст у праці «Національна система політичної економії» обґрунтував у теоретичному ключі умови, напрямки й особливості німецької еміграції та колонізації у взаємозв'язку з колоніальною політикою. Заволодіння власними колоніями в Америці, Африці й Океанії розглядалося як важлива умова майбутньої могутності Німеччини. Колоніальна політика була поставлена Лістом у контекст, з одного боку, європейських економічних й інтеграційних процесів, а, з іншого, доктринальної схеми атлантизму.

Доведено, що через призму теорії колонізації та посилення міжнародних позицій Німеччини шляхом встановлення впливу на територіях Південно-Східної Європи, Малої Азії, Близького та Середнього Сходу і доповнення їх заокеанськими колоніальними володіннями формували колоніальну

проблему та шляхи її вирішення в 40–70-х роках XIX ст. німецький економіст В. Рошер, сходознавець П. Лагард-Беттіхер, дослідник Африки В. Хюббе-Шлейден. Їхні погляди користувалися особливою популярністю й підтримкою тієї частини німецького суспільства, яка виступала за органічне поєднання двох шляхів колоніальної політики – внутрішньої (євразійської) колонізації та зовнішньої (заокеанської) експансії.

Підкреслено антианглійську спрямованість багатьох проектів, планів і програм у сенсі постановки й реалізації німецьких колоніальних ідей. Найяскравішими прикладами на підтвердження цього розглядаються підходи до аналізу зовнішньої та колоніальної політики, притаманні історіографу Німецької імперії Г. фон Трейчке й досліднику Африканського континенту Е. Веберу.

Проаналізовано роль і місце колоніального питання в різних німецьких зовнішньополітичних концепціях. Насамперед це стосується теоретичних підходів, які ґрунтувалися на принципах континенталізму. З цієї точки зору на особливу увагу заслуговує концепція німецького дипломата, політика та публіциста К. Франтца. Він вважав, що Німеччина насамперед повинна суттєво зміцнити свої міжнародні позиції шляхом «внутрішнього розвитку», тобто за рахунок територій Євразійського континенту. Основою цієї могутності має стати завоювання Німеччиною середньоевропейського простору (німецька *Mitteleuropa*). Тільки після цього можна вести мову про розбудову «Нової Німеччини», яка б включила до складу потужної континентальної держави завойовані нею заокеанські колоніальні володіння в різних регіонах світу.

Визначено, що процес генези колоніального питання і формування німецької колоніальної політики в хронологічних рамках досліджуваного періоду пройшов кілька етапів у своєму розвитку.

Перший (науково економічний) – 1840-і роки – постановка і обґрунтування колоніальної проблематики.

Другий (загальнонауковий) – 50–60-і роки XIX ст. – еволюція колоніальної тематики з точки зору накопичення й розвитку ідей і теоретико-концептуальних підходів.

Третій (пропагандистський) – 1871–1884 рр. – перетворення колоніальної політики в предметну сферу колоніальної пропаганди. Причому, якщо в перші роки після проголошення Німецької імперії, вона не виходила за рамки теоретичного обґрунтування доцільності заволодіння заокеанськими територіями, то з кінця 1870-х років швидко переходить у площину практичної колоніальної політики, яка користувалася підтримкою з боку держави.

У цьому сенсі на пропагандистському етапі формування німецької колоніальної політики виокремлено два підетапи: I – 1871–1878 рр. – пропаганди колоніальних ентузіастів; II – 1879–1884 рр. – активізації та піднесення колоніальної пропаганди (підетап «колоніальної лихоманки»).

Науково аргументовано положення та висновки про те, що зміна акцентів у ставленні до колоніальної політики була викликана кількома причинами:

- 1) прагненням кайзерівської Німеччини за рахунок створення власної колоніальної імперії ще більше зміцнитися й вийти на чільні позиції «світової держави»;
- 2) зростанням інтересу й підтримкою колоніальних заокеанських проектів і програм з боку провідних і впливових груп німецької еліти – економічної, політичної, владної;
- 3) активізацією та небаченим розмахом колоніальної пропаганди в Німеччині після виходу в світ у 1879 р. брошури місіонера Ф. Фабрі «Чи потрібні Німеччині колонії?».

Доведено, що така актуалізація колоніальних планів у Німеччині на рубежі 70–80-х років XIX ст. в умовах потужної колоніальної пропаганди й сильної підтримки з боку владних груп поставила на порядок денний перед урядом й імператором завдання про вступ на шлях офіційної колоніальної політики. Визначальну роль при цьому відіграла позиція рейхсканцлера Отто фон Бісмарка. Як прихильник насамперед континентальної «політики союзів», він

вважав, що приблизно через 9 – 10 років після проголошення Німецької імперії колоніальне питання для неї може перетворитися в актуальне й назріле з точки зору реальної підтримки заокеанської політики з боку держави. Така зміна акцентів урядової позиції разом з позитивним ставленням до колоніальних загарбань з боку впливових промислово-фінансових і політичних сил у Німеччині остаточно підштовхнули її до вступу в квітні 1884 р. на шлях здійснення офіційної колоніальної політики. Німецька імперія заволоділа першими колоніями в Африці (Південно-Західна Африка, Того, Камерун) й Океанії (о. Самоа) і почала конкурувати на поприщі колоніальної та «світової» політики з тогочасними провідними державами.

SCIENTIFIC EDITION

MONOGRAPH
WISSENSCHAFT FÜR DEN MODERNEN MENSCHEN
RAUM DES KOLONIALISMUS: DEUTSCHE KOLONIALPROPAGANDA
(1841–1884)

SCIENCE FOR MODERN MAN
THE SPACE OF COLONIALISM: GERMAN COLONIAL PROPAGANDA (1841–1884)
MONOGRAPHIC SERIES «EUROPEAN SCIENCE»
BOOK 4. PART 3

Authors:
Trojan P.S., Trojan S.S.

The scientific achievements of the authors of the monograph were also reviewed and recommended for publication at the international scientific symposium
«Wissenschaft für den modernen Menschen '2021 / Science for modern man '2021»
(February 25-26, 2021)

The monograph is included in
International scientometric databases

500 copies
February, 2021

Published:
ScientificWorld - Net Akhmat AV
Lußstr 13,
Karlsruhe, Germany

in conjunction with Institute «SELE»

Monograph published in the author's edition

e-mail: orgcom@sworld.education
www.sworld.education

ISBN 978-3-949059-11-7

9

783949

059117

